پرۆفیسۆر مستەفا زەلمی

مافی مرۆڤ و گەرەنتیەکانی لە ئیسلامدا

وەرگێڕانی: عومەر عەلی غەفور

ناوەرۆك

پێشەكی ٧
سەرهەڵدانی بیرۆكەی ماف لە یاسا دانراوەكاندا ١٠
١- مافەكانی ئافرەت ١٠
٢- زەماناقی مافەكانی مرۆڤ لەبەردەم یاسادا ١١
بەشەكانی ماف ١٤
یەكەم: بەشەكانی ماف لە یاسادا ١٤
دووەم: بەشەكانی ماف لە ئوسوڵ فیقهی ئیسلامیدا ١٥
بەشی یەكەم: مافی تاك لەسەر كۆمەڵگە ١٧
١- مافی پاراستنی عەقیدە (یان ئازادیی عەقیدە) ١٨
بابەتی جیزیە ١٩
بابەتی هەڵگەڕانەوە(الردە) و سزای هەڵگەڕاوە ١٩
٢- مافی پاراستنی ژیان ٢١
٣- مافی پاراستنی ناموس (العرض) ٢٢
٤- مافی پاراستنی ماڵ و مافی خاوەندارێتی ٢٥
٥- مافی پاراستنی عەقڵ ٢٥
٦- مافی یەكسانی لەبەردەم شەرع و یاسادا ٢٦
یەكەم: سیستمی كۆیلایەتی بەكۆیلەكردنی مرۆڤە بۆ مرۆڤی برای ٢٨
دووەم: یەكسانیی پیاو و ئافرەت ٣٤
٧- مافی كاركردن ٣٩
٨- مافی فێربوون ٤٠
٩- مافی ئازادیی بیروڕا ٤٢
لە بەڵگەكانی ئازادیی را لە ئیسلامدا ٤٣
١٠- مافی ئازادیی بیركردنەوە ٤٤

١١- مافی ئازادیی هاتوچۆ و مافی پەنابەری ٤٦

١٢- مافی حورمەتی ماڵ ٤٨

١٣- مافی یەکسانی لەبەردەم دادگەدا ٤٩

لە قەزای ئیسلامدا هیچ تکا و واسیتە و خزمایەتیەك نیە ٥٢

گەرەنتیەکانی یەکسانی لەبەردەم قەزادا ٥٣

بەشی دووەم: مافی کۆمەڵگە لەسەر تاك ٥٧

١- مافی ئازادیی عەقیدە ٥٩

٢- مافی ژیان ٥٩

٣- مافی پاراستنی ناموس ٥٩

٤- مافی یەکسانی لەبەردەم یاسا ٦٠

٥- مافی کارکردن ٦١

٦- مافی فێربوون ٦١

٧- مافی ئازادیی بیروڕا ٦٢

٨- مافی ئازادیی هاتوچۆ ٦٣

٩- مافی پاراستنی عەقڵ ٦٣

١٠- مافی موڵکایەتی ٦٦

بەشی سێیەم: مافی تاك لەسەر تاك ٧١

یەکەم: مافە کۆمەڵایەتیەکان ٧٢

دووەم: مافە داراییەکان ٧٥

سێیەم: چەند نموونەیەك لە مافە خێزانیەکان ٧٦

١- مافەکانی هاوسەری ٧٦

٢- مافی منداڵ و باوان (الاباء) و خزمان ٨١

بەشی چوارەم: مافی کۆمەڵگە لەسەر کۆمەڵگە ٩٤

بنچینەی یەکەم: هاوڕەچەڵکی (وحدە النسب) ٩٥

بنچینەی دووەم: هاوکانزایی ٩٦

بنچینەی سێیەم: هاوبەدیهێنەری ٩٦

بنچینەی چوارەم: هاوڕێزی ٩٧

بنچینەی پێنجەم: هاوئاینی ٩٧

بنچینەی شەشەم: یەکێتیی بەرژەوەندی و خاوەنداریتیی خێروبێرەکانی زەوی ٩٧

بنچینەی حەوتەم: هاوچارەنووسی ٩٨

بنچینەی هەشتەم: هاوبەرپرسیاریتی ٩٨
بنچینەی نۆیەم: هاوپەرستراوی ٩٨
بنچینەی دەیەم: هاومەرجەعی ٩٩
دەرەنجامی ئەم بنچینانەی باس کران ٩٩
بەشی پێنجەم: مافەکانی خوا گەرەنتیی مافەکانی مرۆڤە ١٠٤
باسی یەکەم: وزەی رۆحی ١٠٦
باسی دووەم: قۆناغەکانی بەدەستهێنانی وزەی رۆحی ١٠٩
قۆناغی دروستبوون (التکوین) ١٠٩
قۆناغی شیرەخۆری ١١٠
قۆناغی دایەنی ١١٢
قۆناغی پاش باڵقبوون و پێگەیشتن ١١٣
مەبەست لە ئەمانەت چییە؟ ١١٤
أ- بیروباوەرەکان ١١٦
ب- لە عیبادەتە جەستەییە رووتەکان نوێژ و رۆژووە ١١٦
ج- زەکات لە عیبادەتە رووت داراییەکان ١١٨
د- حەج و پەیوەندی بە وزەی رۆحیەوە ١٢٠
باسی چوارەم وزەی رۆحی و جێبەجێکردنی خۆویستانەی پابەندیەکان ١٢٣
پەیوەندیی نێوان وزەی رۆحی و وزەی مادی ١٢٦
سەرچاوەکان ١٣٠

پێشەکی

﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً﴾[1]

لە سەروەختێکدا خێزانی مرۆڤایەتی لە تاریکیدا دەژیا و یاسای جەنگەڵ حوکمی دەکرد، خوای گەورە محەمەدﷺی هەڵبژارد، تا ببێتە پەیامبەری و لەڕێیەوە دەستووری خوا بە خەڵك رابگەیەنێ تا لەو تاریکییانە رزگاریان بکات و فەرموی ﴿كِتَابٌ أَنزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾[2].

ئامانجی ئەو دەستوورەیشی لەوەدا قەتیس کرد کە بریتییە لە بەدیهێنانی بەرژەوەندیی مرۆڤایەتی، لەبەرئەوەی ئەو خۆی لە جیهانییان بێنیازە، وەك دەفەرموێ ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾[3].

رەحمەتیش بەرژەوەندیی ماددی یان مەعنەوی، هی دنیا و ئاخیرەت، هی ئەرێنی (بەرژەوەندیی هێنراو) و نەرێنی (زیانی لادراو) دەگرێتەوە و –جیاواز لە یاسادانانە دانراو یاخود مرۆڤکرد (وضعي)ەکان– رازی نەبووە ماف و ئەرکەکان بەسەر فەسڵ و

---

[1] سورة الإسراء :٧٠.
[2] إبراهيم: ١ .
[3] الأنبياء: ١٠٧ .

مادەکاندا دابەش بکا، ئەویش بۆ ئەوەی هەر سەحیفەیەك لە سـەحیفەکانی کۆگایـەك بیّ هەموو پێویستییەکانی مرۆڤی لە سەرجەم بوارەکـانی ژیـان تێـدا بـیّ، لـە مـاف و پابەندیەکان، ئەخلاق و بـەهاکان، ئـەحکامی خزمایـەتی و پەیوەندیـەکان، لەوەیشـدا تەنیا شتە گشتی (كلي)ەکانی باس کردوە و عەقڵی بەشەری سەرپشك کـردوە لەبـەر تیشکی پێداویستییە گۆڕاوەکانی ژیان و نوێیاوەکانی هەموو کات و شـوێنێکدا، شـتە جوزئیەکان بۆ ئەو کولیاتانە بگێڕێتەوە.

هەر کەسێکی ژیر و ئەقڵمەنـد لـە دەقـەکانی ئـەم دەسـتوورە ئیلاهییـە رابمـێنیّ، دەبـینیّ ئـەو رۆحـەی لـە سـەرەتایەوە تـا کۆتـای تێیـدا باڵادەسـتە رۆحێکـی خێرخوازانەیـە، کـە بانگەشـە بـۆ زانسـت و کـار و ئـازادی و یەکسـانی و بـەزەیی و رێنیشاندان و راستی و چاکە و بەخشین و خۆنەویستی و ئەخلاق و بەهاکان و باقیی ئەو ئاکارەپەسەندانە دەکا کە پێویستە مرۆڤ خۆی پێیان برازێنێتەوە. هەروەها نەهی لـە سـتەم و دڵڕەقـی و تەفرەقـە و گـومرایی و نـەفامی و چـروکی و دەسـتدرێژی و زۆرداری و جیاکاری و پیّ لێراکێشان و باقیی ئەو ئاکارە درێوانـە دەکـا کـە پێویسـتە مرۆڤ لێیان دوور بکەوێتەوە.

بەڵگەنەویستە ناتوانریّ بیر لەوە بکرێتەوە کەسێك مافی هەبیّ و ئەرکی لەسەر بیّ تـا ئەنـدامی کۆمەڵگەیـەك نـەبیّ، لەبەرئـەوەی لەبەرانبـەر هـەموو مافێـك پابەنـدی (التزام)ێك هەیە. پابەند (ملتزم)ێك هەیە (کە خاوەن مافە) و پابەندێك هەیە بەرپرسـە لەو مافانەی کەسانیتر کـە لـە ئەسـتۆیدان.. کەواتـە مـاف چییە؟ پابەنـدی (التـزام) چییە؟ ئەستۆ (ذمة) چییە؟.

ماف: پێگەیەکی شەرعی (یان یاسایی)یە کە لەباریدایە خاوەنەکەی یان کەسێکیتر کەڵکی لێ وەربگرێ[1]. (ماف) ماددییە ئەگەر بە یەکێك لە پێنج هەستەکە دەرك بکرێ، ئەگینا مەعنەوییە. گشتییە، ئەگەر کەڵك لێوەرگرتنی لە تاکە کەسێکدا قەتیس نەبێ، ئەگینا تایبەتە.

پابەندی: بریتییە لە گرتنەئەستۆی واجبێك جا بە خۆویستانە بێ یان بەزۆر، کە بەهۆیەوە ئەستۆ بە مافێکی ئەویترەوە سەرقاڵ دەبێ تا جێبەجێ دەبێ[2].

ئەستۆ: ئەستۆی مرۆڤ بریتییە لە گەردنی (واتە قوڕگی). وەك لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە ﴿وَكُلَّ إِنسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَآئِرَهُ فِي عُنُقِهِ﴾[3]. (طائر)یش بریتییە لە کردەوەی مرۆڤ بەچاك و خراپییەوە[4]. نهێنیی تایبەتکردنی ئەم ئەندامەی لەشی مرۆڤیش بۆ پێوەهەڵواسینی ماف و ئەرکەکان ئەوەیە کە ئەڵقەی پێکەوەبەستنی نێوان دەزگای بیرکردنەوە (مێشك) و دەزگای کارکردنە (دەست و پێکان)[5]. ئەمەیش بە مانای

---

[1] فەقیهەکانی شەریعەت (ماف)یان لەسەر ئەو بنچینەیە پێناسە نەکردوە کە شتێکی بەڵگەنەویست بێ، ئەوانەیشیان بەم شێوەیان کردبێ لە مانا زمانەوانیەکەی دەرنەچوون، کە بریتیە لە حوکمی شتێك، یان راستیی یان واجبی یان سبوت یان داپەروەریی ئەو شتە. هەر پێناسەیەك لە یاسا یان شەرحەکانیدا بینیومە، یان ناتەواو یان تەمومژاوییە.

[2] لە هەڵە باوەکان لە یاسا و شەرحەکانیدا پێناسەکردنی پابەندییە بەوەی وابەستەییەکی یاساییە لەنێوان دوو کەسدا، یان پەیوەندیەکی یاساییە، یان حاڵەتێکی یاساییە، لەبەرئەوەی وابەستەیی و پەیوەندی لە گوتەی خستنەسەر (اضافة)ن، حاڵەتی یاساییش لە گوتەی چۆن–ە. پابەندیش لە گوتەی کارتێکران و هەڵچوون و کێشدارییە. ئەم دوو گوتەیەیش جیاوازن و ناکرێ یەکێکیان بەویتریان پێناسە بکرێ.

[3] الإسراء:١٣

[4] عەرەب نەریتیان وابوو وشەی (طائر)یان بۆ کار –خێر بێ یان شەڕ– بەکار دەهێنا لەبەرئەوەی بەشومیان دادەنا.

[5] یەکێك لە هەڵەکانی شەرحەکانی یاسا پێناسەکردنی ئەستۆیە بەوەی کۆی ماف و پابەندیەکانی مرۆڤە یان دەفرەکەیانە، لەبەرئەوەی بوونی ئەو ماف و پابەندیانە پێشوەخت لەسەر بوونی ئەستۆ دەوەستێ. ئەگەر بوونی ئەستۆ لەسەر بوونی ئەوانە بوەستایە مەحاڵیی لۆژیکی روویدەدا. (المصادرة على المطلوب).

زاڵکردنی خاوەن ماف نیە بەسەر جەستەی کەسە پابەندەکەدا—وەك لە یاسای رۆمانیدا وابوو— بەڵکو مەبەست سنووردارکردنی بەرپرسیارێتییە لە کەسی ئەودا. خۆ ئەگەر پابەندیەکە دارایی بوو ئەوا جێبەجێکردنەکە لە سامانەکەی دەبێ.

سەرهەڵدانی بیرۆکەی ماف لە یاسا دانراوەکاندا:

ئەم بیرۆکەیە لە رووی فەلسەفیەوە لە سەردەمە هەرە دێرینەکانەوە پەیدا بووە، لە یاسای حەمورابیدا هەیە کەساڵی (١٩٠١–١٩٠٢) لەلایەن نێردەیەکی فەرەنسیەوە لە شاری (سوسا)ی عێراق دۆزرایەوە. ئەو یاسایە ئەگەر بەراورد بکرێ بەو یاسایانەی بەر لە نزیکەی سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر لای باقیی گەلانیتر هەبوون، بە کاملترین و دادپەروەرانەترین و پێشکەوتووترین یاسا دادەنرێ کە مرۆڤ بۆ رێکخستنی ژیانی خۆی و پاراستنی مافەکانی داینابێ.

حەمورابی لە پێشەکیی یاساکەیدا دەڵێ "بێگومان بوونی خواوەند دادپەروەری لەسەر زەوی قایم دەکا، شەڕ و خراپە لە ئادەمیزاددا ناهێڵێت و لاواز لە ستەمی بەهێز دەپارێزێ"[١].

لەبەر کەمیی بوار، لێرەدا تەنها ئاماژە بە چەند نموونەیەکی کورتکراوە لە مافەکانی مرۆڤ لەو یاسایەدا دەکەم:

١- مافەکانی ئافرەت:

* "کەسایەتیەکی یاسایی سەربەخۆی بەدەست هێناوە کە ئازادیی هەڵسوکەوتکردنی یاسایی پێدەبەخشێ، هەروەها سامانی تایبەت و سەربەخۆی

(١) شريعة حمورابي، دراسة مقارنة مع التشريعات الحديثة، الأستاذ عباس العبودي، ص٢٢.

خۆی هەیە جیا لە سامانی مێردەکەی و مافی هەموو جۆرە بەکارهێنانێکی هەیە"[1].

مافی داوەریکردن (التقاضي) و بازرگانیکردن و وەرگرتنی وەزیفە کارگێڕیەکانی هەیە.

* ئەو پیاوەی ژنەکەی تەڵاق دەدات و منداڵی لێی بووە، دەبێ دەستبەرداری نیوەی سامانەکەی ببێ بۆ ژنەکەی تا منداڵەکانی پێ بەخێو بکا (م ١٣٧)، هەروەها ئەگەر منداڵیشی لێی نەبوو پێویستە قەرەبووی ئەو زیانانەی بۆ بکاتەوە کە بەهۆی تەڵاقدانیەوە تووشی دەبن (م ١٣٨).

٢- زەماناتی مافەکانی مرۆڤ لەبەردەم یاسادا:

* ئەگەر قازی (دادوەر) بەهۆی بەرتیل وەرگرتن یان هەر شتێکیترەوە حوکمەکەی گۆڕی، یان دەسەڵاتی خۆی قۆستەوە، دە هێندەی ئەو زیانەی لە خاوەن مافەکە، چسکاڵاکاریێ یان سکاڵالێکراو کەوتووە سزا دەدرێ، ئەمە جگە لە فەسلکردن و دوورخستنەوەی لە پیشەی دادوەری بەدرێژایی ژیانی (م ٥).

* یاسای حەمورابی مافی داوەتە هەر کەسێك کە هەست بە غوبن یان ستەم یان ناعەدالیەتیەك دەکا، راستەوخۆ سکاڵا بباتە لای دادگەی پاشا حەمورابی[2].

لە سەردەمی فەیلەسوفانی یۆناندا ئەو بیرۆکەیە لای ئەفلاتون و هاوڕێ و قوتابیانی سەری هەڵدا، بەلاّم بەشێوەیەکی جوزئی نەبێ لە سەردەمە دوواییەکان و پلەبەپلە، لە یاسادانانە مرۆڤکردەکاندا روناکی نەبینی، کە بەم شێوەیە پەرەی سەند:

* ساڵی (١٢١٥ ن) لە ئینگلتەرا ئەوەی بە پەیمانی هەرە مەزن یان مەرجە گەورەکە یان ماگینا کارتا MaginaCarta ناسرابوو دەرچوو و میرە دەرەبەگەکان پاشا جان-یان ناچار کرد ئەو مەرجە ئیمزا بکا، ئەویشبەمەبەستی سنووردارکردنی دەسەلاّتی.

---

[1] تاريخ القانون، للدكتور هاشم الحافظ، ص١٦٦.

[2] القانون في العراق القديم، للدكتور عامر سليمان، ص٢٢٩.

* سالّی (١٦٢٧ ز) له سەردەمی پاشا شارلی یەکەم لە بنەماڵەی ستیوارد یاسای ڕاگەیاندنی مافەکان دەرچوو، تێیدا بڕیار درا "هیچ کەس ناچار ناکرێ هیچ سەرانەیەك بدات، یان دیاری یان بەخششی بەخۆڕایی بدات مەگەر بە بڕیارێکی پەرلەمان نەبێ".

* سالّی (١٦٧٩ ز) پاشا جانی دووەم لە بنەماڵەی ستیوارد یاسای ناسراو بە یاسای ئازادکردنی جەستەی دەرکرد، بەو پێیە بەندکردنی کەسەکان قەدەغە کرا مەگەر بەهۆی قەرز یان تۆمەتێکی جینائی. سالّی (١٨١٦ ز)یش بەندکردن لەسەر قەرزاری هەڵوەشێنرایەوە و تەنها ئەوانە مانەوە کە بە ئەنجامدانی تاوانی جینائی تۆمەتبار بوون.

* لە ١٤ی تەمموزی ١٧٧٦ ز بەڵگەنامەی جاڕدانی سەربەخۆیی ئەمەریکا ڕوونکردنەوەی هەندێ مافی لەخۆ گرتبوو، وەك مافی ژیان و ئازادی، مەبەستیشیان ئەوە نەبوو بەوە مافەکانی مرۆڤ بچەسپێنن، بەڵکو دەیانویست پاساو بدەنە ئەو جەنگەی دژی ئینگلتەرا ڕایانگەیاندبوو (١٧٧٥ ز).

* لە ٢٦ی ئابی ١٧٨٩ ز پاش شۆڕشی فەرەنسی، نوێنەرانی گەل بەیاننامەیەکیان بۆ مافەکانی مرۆڤ دانا و دانەرانی بەیاننامەکە دەیانویست لە هەر یەکێك لە مادەکانیدا خراپەیەك لە خراپەکانی ڕژێمی پێش شۆڕش بسڕنەوە، لەوانە چەوساندنەوەی ئاینی و سوکایەتیکردن بە ئازادییە کەسیەکان و بەناڕەوا خواردن و دەستبەرسەرداگرتنی ماڵی خەڵك.

گرنگترین ئەو شتانەی لە بەیاننامەکەدا هاتبوو، داننان بە یەکسانی و پاراستنی ئازادی و سەلامەتیی تاك و حورمەتی ملکایەتی و مافی میللەت لە بەرەنگاریکردنی ستەم و زۆرداری بوون. ئەم مافانەیش لە دەستووری فەرەنسیدا دووپات کرانەوە کە لە (٣ی ئەیلولی ١٧٩١)دا دەرچوو. زانایانی یاسای گشتی ئەو مافانەی مرۆڤ لەو بەیاننامانەدا ڕاگەیەنران، بۆ بنەماکانی یاسای سروشتی دەگێڕنەوە کە دانایانی

ئەسینا بانگەشەیان بۆ دەکرد و پاشان فەیلەسوفەکانی هەردوو سەدەی حەڤدە و هەژدە کەوتنە ژێر کاریگەریەوە[1].

* دوای هەردوو جەنگە جیهانیەکە کە بوونە هۆی قەلاچۆکردنی ملیۆنان مرۆڤ و وێرانکاریەکی ئەوتۆ کە هێشتا ئاوەدان نەکراوەتەوە، لە کۆتایی کۆنگرەی نەتەوە یەکگرتووەکان تایبەت بە سیستمی ئەو رێکخراوە نێودەوڵەتییە کە لە سان فرانسیسکۆ بەسترا، میساقی نەتەوە یەکگرتووەکان دانرا (٢٦-٦-١٩٤٥) و لە (٢٤-١٠-١٩٤٥)ەوە چووە بواری کارپێکردن. سیستمی بنچینەیی دادگەی دادی نێودەوڵەتیش بەشێکی تەواوکەری میساقەکەیە.

لە پێشەکیی ئەو میساقەدا هاتووە: ئێمە گەلانی نەتەوە یەکگرتووەکان کە بریارمان داوە: نەوەکانی داهاتوو لە نەهامەتیەکانی جەنگ رزگار بکەین کە لە ماوەی یەك نەوەدا دوو جار خەم و کۆستی وای بەسەر مرۆڤدا هێناوە لە وەسفکردن نایەت. هەروەها سەرلەنوێ باوەڕی خۆمان بە مافەکان و بەو مافە یەکسانانەی پیاوان و ژنان و نەتەوەکان بەگەورە و بچوکیانەوە هەیانە دوویات دەکەینەوە.. هتد[2].

مادەکانی یەکەم و پەنجاو پێنجەم و پەنجا و شەشەم بەشێوەیەکی سەرەکی باسیان لە بابەتی مافەکانی مرۆڤ کردوە.

* پاشان لە (١٠-١٠-١٩٤٨) جاڕنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤ لە کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دەرچوو، کە سی مادەیە و کۆمەڵێ مافی ئابووری و کۆمەلایەتی و کەلتوری تێدایە، ئەمە جگە لە مافە تاکە کەسیەکانیتر.

---

[1] الدكتور عبدالسلام الترمانيني، حقوق الانسان في نظر الشريعة والقانون، ص١١ وما بعدها.

[2] بروانە: ميثاق الامم المتحدة.

بەشەکانی ماف:

زانا و شیکارانی یاسا و زانایانی ئوسولّ فیقهی ئیسلامی بەپێی بنەمای جۆراوجۆر مافیان بۆ چەند بەشێکی جیاواز دابەش کردوە. ئەمەی خوارەوە چەند کورتە نموونەیەکی ئەو بەشانەیە:

یەکەم: بەشەکانی ماف لە یاسادا:

یاساناسان لەسەر یەك جۆرە دابەشکردن یەکدەنگ نین، بەڵکو دابەشکردنی دوانە و سیانە و چوارە و پێنجە هەیە:

أ- **دووانە دابەشکردن**[1]: دابەشکردنی مافەکان بۆ مافە مادی و مەعنەویەکان. مافە مادیەکان ئەو مافانەن پەیوەندییان بە پێویستییە مادیەکانەوە هەیە وەك ئازادیی ملّکایەتی و کار و نیشتەجێبوون. مەعنەویەکانیش ئەوانە پەیوەندییان بە بیری مرۆڤەوە هەیە وەك ئازادیی عەقیدە و بیروڕا.

ب- **سیانە دابەشکردن**[2]: دابەشکردنی مافەکان بۆمافە کەسی و فیکری و ئابووریەکان. کەسیەکان وەك ئازادیی گواستنەوە و نیشتەجێبوون، فیکریەکان وەك ئازادیی بیروڕا و عەقیدە و فێرکردن، ئابووریەکانیش وەك مافی ملّکایەتی و بازرگانی و پیشەسازی.

ج- **چوارە دابەشکردن**: بۆ مافگەلی سیاسی و مەدەنی و ئابووری و کەلتووری[3].

د- **پێنجە دابەشکردن**: بۆ ئازادیی کەسی و جەستەیی، وەك مافی پاراستن لە بەندایەتی و چەوساندنەوە، بۆ مافی ئاسایش و ئازادیی تاکەکەسی، بۆ ئازادیی

---

[1] الدکتور عثمان خلیل عثمان، الاتجاهات الدستوریة الحدیثة، ص١١١ وما بعدها.

[2] الدکتور ثروة بدوي، النظم السیاسیة، ص٤٠١.

[3] الدکتور سعید محمد احمد، الاعلان العالمي لحقوق الانسان، ص٥.

ژیانی تایبەت، بۆ ئـازادیی جەسـتەیی و گـەرەنتیی پاراسـتن[1] لـە دەربـڕین و دەسـتدرێژی بـۆ سـەر ئـابڕوو و شـتی لەوجۆرانـە، بـۆ ئازادییـە کـەلتووری و مەعنەوییەکان.

وەك روونە زۆر لە بەشەکانی ئەم دابەشکارییە تێهەڵکێشی یەکترن، لەگەڵ ئەوەی پێویستە بەشکراو (القسیم) لەتەك هاوبەش-ەکەی جیاواز بێ، جیاوازبوونیش لەگـەڵ تێهەڵکێشبووندا ناگونجێ، ئەمە جگـە لـەوەی لەسـەر پێوەرگـەلێکی بابـەتیی نـەگۆڕ دانەمەزراوە، بەڵکو لەسەر سەرپێوکردن (ئیستیقرا)ی ناتەواو دامەزراوە، ئەوەیش لـە رووی لۆژیکیەوە پەسەند نیە.

دووەم: بەشەکانی ماف لە ئوسولْ فیقهی ئیسلامیدا:

زانایانی ئوسولْ لە دوو بواردا قسەیان لەسەر بەشەکانی ماف کـردوە، یەکـەمیان: لەکاتی گەڕانیان بەدوای حوکمی شەرعیدا ئەو شتەی حوکمەکەی تێدا دەدرێ بـە لـە رووی خاوەن ماف یان سوودلێبینەری دابەشیان کـردوە بـۆ: ئـەو مافانـە سـاف هـی خوان، هەروەها مافە هاوبەشـەکان. مافـەکانی خوایشـیان بـۆ هەشـت بـەش دابـەش کردوە: عیباداتی رووت، سزای رووت، سزای رێبڕ (قاصرة) وەك بێبەریکردنی بکوژ لـە میراتی دەستکوژەکەی، مافێك کـە لـەنێوان عیبـادەت و سـزاداندا دەخولێتـەوە وەك گوناهشۆری (کفارة)، ژیاندنێك کە مانای عیبـادەتی تێدایـە وەك زەکـات، عیبادەتێـك مانای ژیاندنی تێدایە وەك سەرفیترە، ژیانـدنێك سـزادانی تێدایـە وەك بـاجی خـەراج، مافێـك کـە لەسـەر پێـی خـۆی وەسـتاوە وەك مـافی دەوڵـەت لـە کانزاکانـدا. مافـە پەتیەکانی بەندە (واتـە مرۆڤ)یشـیان بـۆ: مافـە ماڵییـەکان، مافـە خێزانیـەکان، مافـە هاوبەشەکان کە سوودی گشتی و تایبەتیان تێدا کۆدەبێتەوە، دابەش کردوە.

---

[1] الدكتور احمد حافظ نجم، حقوق الانسان بين القران والاعلان، ص٣٣.

هەروەها لـە رووی گرنگیشـیانەوە مافـەکانیان دابـەش کـردوە بـۆ: بەرژەوەندییـە پێویست (الضرورية)یەکان، کە بریتییە لە پاراستنی ئـاین و ژیـان و نـاموس و مـاڵ و عەقڵ، پێیشی دەوترێ زەروری لەبەرئەوەی ئەگەر ئەوانـە تێکچوون یـان یـەکێکیان پەکی کەوت، سیستمی ئەو کۆمەڵگەیە تێك دەچێ. هەروەها بەرژەوەندییەگرنگـەکان (الحاجيـة) کـە نـەبوونیان دەبێتـە مایـەی تەنگەبـەری و شـەرمەزاری لـە کۆمەڵگـەدا. سێیەمیشیان بەرژەوەندییەو تەواوکاری وجوانکارییە (الكمالية و التحسينية).

ئەم دابەشکاریانەیش وەك دابەشکارییە یاسـاییەکان لەسـەر دیسـپلین و پێـوەری جێگیر دانەمەزراون، لەبەرئەوەی مافە پەتیەکانی خوا تـەنیا لـەو بەشـە باسـکراوانەدا قـەتیس نـابن، هـەروەها دەشـێ بـەهۆی گۆڕانکاریـەکانی ژیانـەوە پێویسـتیەکی تـەواوکاری ببێتـە گـرنگ و بەپێچەوانەیشـەوە. لەبەرئـەوە پێویسـتە مافـەکانی مـرۆڤ لەسەر بنچینەی دیسپلینی جێگیر دابەش بکرێن، کە بریتین لـە پابەنـد (بـەرپرس لـە مافەکە)، لەگەڵ بۆ پابەند (خاوەن ماف)، چونکە بەشەکانی مافـەکانی مـرۆڤ لەسـەر ئەم دوو بنچینەیە لە چوار بەشدا قـەتیس بـوون، کـە بـریتین لـە: مـافی تـاك لەسـەر کۆمەڵگە (کە لە دەوڵەتدا خۆ دەنوێنێ)، مافی کۆمەڵگە لەسەر تاك، مافی تاك لەسەر تاك، مافی کۆمەڵگە لەسەر کۆمەڵگە. وەك بەشێکی سەربەخۆیش (مافـەکانی خـوا)ی بۆ زیاد دەکرێ، لەو رووەوە گەرەنتییـە بـۆ جێبـەجێکردنی ئـەو چوار بەشـە. لەبـەر تیشکی ئەم دیسپلینانە و لە پێنج بەشدا لێکۆڵینەوە لەم پێنج بەشانە دەکرێ.

بەشی یەکەم

مافی تاك لەسەر کۆمەڵگە

لەبەر زۆریی ئەم مافانە تەنها گرنگترینیان باس دەکەین و بە مافە زەرورییەکان دەست پێدەکەین کە لە ئوسوڵی فیقهی ئیسلامیدا پێیان دەوترێ بەرژەوەندییە زەرورییەکان یان مەقاسیدە زەرورییەکانی شەریعەتی ئیسلامی، کە بریتین لە پاراستنی دین (عەقیدە) و ژیان و ناموس و ماڵ و عەقڵ. بەڵام شوێنی باسکردنی بابەتی پاراستنی عەقڵ بەشی سێیەمە (مافەکانی کۆمەڵگە لەسەر تاك). لەوانەیش ئەمانەی خوارەوە:

١- مافی پاراستنی عەقیدە (یان ئازادیی عەقیدە):

هەموو مرۆیەك عەقیدەیەکی هەیە کە بەزۆری پێیەوە پابەندە. ئازادیی عەقیدە بریتییە لە مافی تاك لە باوەڕهێنان بەو ئاینەی دەیەوێ و مافی لە جێبەجێکردنی ڕێوڕەسمە ئاینییەکانی. لە ئیسلامدا پێویستە بە گیان و بەماڵ بەرگری لە ئاینی ئیسلام بکرێ، کە پێی دەوترێ جیهاد. لەبەر گرنگیشی بەیەکێك لە روکنەکانی ئیسلام دادەنرێ، بەڵام لە هەمان کاتدا خوای گەورە لە قورئانی پیرۆزدا فەرمانی کردوە کە لە ئایندا زۆرلێکردن دروست نیە و شوێنکەوتوانی ئاینەکانیتری ئازاد کردوە لە ئەنجامدانی ئەرکە ئاینییەکانیان، بۆیە مافی ئەوەمان نیە کەس ناچار بکەین باوەڕ بە ئاینی ئیسلام بێنێ و شوێن دینەکەی ئێمە بکەوێ، لەبەرئەوەی ئازادیی خەڵك لە بیروباوەڕدا شتێکی پیرۆزە لە ئیسلامدا و پێویستە رێزی بگیرێ. قورئانی پیرۆز لە زۆر ئایەتدا ئەم مافەی دووپات کردۆتەوە، لەوانە ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ﴾[1] واتە لەم ئاینەدا زۆری وسەرفرازی و هیدایەت درەوشاونەتەوە و ئیتر

---

[1] البقرة: ٢٥٦.

پێویست بە زۆرلێکردن ناکا. هەروەها خوا بە پێغەمبەرەکەی دەفەرموێ ﴿فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ، لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُسَيْطِرٍ﴾[1]. هەروەها دەفەرموێ ﴿أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾[2].

لەباتیی زۆرلێکردن خوای گەورە فەرمانی بە موسڵمانان کردوە بە عەقڵ و بەڵگە و لۆژیك و حیکمەت و ئامۆژگاریی جوان ناموسڵمانەکان بۆ باوەڕهێنان بە ئیسلامبانگ بکەن. وەك دەفەرموێ ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾[3].

بابەتی جیزیە:

ئیسلام بۆ ئەوەی جیزیەی لەسەر ئەهلی کیتاب فەرز نەکردوە تا ناچاریان بکا موسڵمان ببن، بەڵکو ئەوە لەبەرانبەر پاراستن و بەرگری لێکردن و بەخشینیان بووە لە ئەرکی سەربازی، لەبەرئەوەی ئەسڵ وایە شەڕ لە ئیسلامدا بۆ پاراستنی ئاینە کاتێ دووچاری دەستدرێژی ببێتەوە و ماقوڵ نیە ناموسڵمان بێت و بەرگری لە ئیسلام بکا.

بابەتی هەڵگەڕانەوە(الردە) و سزای هەڵگەڕاوە:

هەڵگەڕانەوە لە ئاین بریتییە لە دەرچوونی موسڵمان لە ئاینی ئیسلام بۆ ئاینێکیتر یان هیچ ئاینێك، ئەمەیش لە شەریعەتی ئیسلامیدا دروست نیە، چونکە ئەوەی بە ئازادی و هەڵبژاردنی خۆی باوەڕ بە ئیسلام بێنێ، پاشان هەڵبگەڕێتەوە و دژی ئیسلام بوەستێ سزای لەناوبردنە، ئەوەیش نەك بۆ ناچارکردنی بۆ موسڵمانبوون، بەڵکو لەبەر ناپاکیکردنی لە هەڵوەشاندنەوەی ئەو پەیمانەی بە خوای

---

[1] الغاشیة: ٢١–٢٢.
[2] یونس: ٩٩.
[3] النحل: ١٢٥.

داوه. ئەم سزایەش بە حەدیسێکی پێغەمبەر ﷺچەسپاوە کە دەڵێ:(من بدل دینه فاقتلوه)[1].

سزای کوشتنی هەڵگەڕاوە لە قورئاندا نەهاتووە، بەڵکو خوا دەفەرموێ:﴿وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ﴾[2]. پێغەمبەری مەزن لەکاتێکدا فەرمانی بە کوشتنی هەڵگەڕاوەکردوە کە ئەو کەسە دەچووە ناو دوژمنانی ئیسلام و نهێنی موسڵمانانی بۆ دەبردن، یان خراپەی لەسەر زەویدا بڵاو دەکردەوە. جیاوازی هەیە لەنێوان دەرچوون لە ئیسلام و دەرچوون دژی ئیسلام، لە حاڵەتی یەکەمدا خوێن و ماڵی ئەو کەسە پارێزراو دەبێ، بەڵام لە حاڵەتی دووەمدا پاش ئەوەی داوای تۆبەی لێدەکرێ، دەکوژرێ، ئەویش نەك لەبەر هەڵگەڕانەوەی لە دینەکە، بەڵکو لەبەر خراپەکردنی لەسەر زەوی.

لەمەوە دەگەینە ئەو ئەنجامگیرییەی کە ئەگەر ئەو کەسەی لە ئیسلام پاشگەز دەبێتەوە،بە زمان یان قەڵەم یان کارکردن دژی ئیسلام وەستا، دەکوژرێ، بەڵام تەنها هەڵگەڕانەوە کوشتنی واجب ناکا.

لە ئیسلامدا بەدەگمەن نەبێ کوشتنەوە نیە، نە بەردبارانکردن و نە کوشتنەوەی هەڵگەڕاوی بێوەی و خراپەنەکار لە قورئاندا نیە، هەرچی تۆڵەی یاسایی (واتە قصاص) شتێکی حەتمی نیە، بەڵکو بەر لە جێبەجێکردنی قیساس سێ بژارە دراوەتە خاوەن خوێن. خوای گەورە دەفەرموێ ﴿وَمَن قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَاناً﴾.کە بریتین لە دەسەڵاتی داواکردنی جێبەجێکردن و دەسەڵاتی پەشیمانبوونەوە لە قیساس و گۆڕینی بە خوێنبایی، هەروەها دەسەڵاتی دەستبەرداربوون لە هەردووکیان و بەتەواوی لێخۆشبوونی تاوانبار.

---

[1] صحيح البخاري، باب لا يعذب بعذاب الله: ١٠٩٨/٣.

[2] البقرة: ٢١٧.

٢- مافی پاراستنی ژیان:

پاراستنی ژیان پلەی دووەمی هەیە لەنێو زەروریاتەکاندا پاش پاراستنی ئاین و ئازادیی عەقیدە. مافی پاراستنی گیان یان خوار گیانی تاکەکان ئەرکی سەرشانی کۆمەڵگەیە و پێویستە دەوڵەت تەواوی پێداویستیەکانی ئەو پاراستنە دەستەبەر بکا. شەریعەتی ئیسلامی گرنگیەکی گەورەی بە پاراستنی مافی ژیان داوە، هەر بۆیە کوشتنی بەناهەقی حەرام کردوە و لە تاوانە گەورەکانی داناوە، خوا دەفەرموێ﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ﴾[1]. هەروەها دەفەرموێ﴿مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا﴾[2]. خۆکوشتنی بە هەر هۆیەك حەرام کردوە لەبەرئەوەی ژیانی مرۆڤ تەنها موڵکی تایبەتی ئەو نیە، بەڵکو بەشی کۆمەڵگەیشی تێدایە. خوا دەفەرموێ ﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ﴾[3].

هەروەها لە حاڵەتی زەرورەتدا شتە حەرامکراوەکانی حەڵاڵ کردوە ئەگەر رزگارکردنی ژیانیان پێوە بەسترابوو، دەفەرموێ ﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾[4]. هەروەها مافی بەرگریکردنی شەرعی لە گیان و خوار گیانی واجب کردوە﴿فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ﴾[5]. قیساسی فەرز کردوە بۆ ئەوانەی دەستدرێژی دەکەنە سەر گیان و خوار گیانی مرۆڤ و دەفەرموێ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ﴾[6]، هەروەها دەفەرموێ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي

---

[1] الانعام: ١٥١.
[2] المائدة: ٣٢.
[3] النساء: ٣٩.
[4] البقرة: ١٧٣.
[5] البقرة: ١٩٤.
[6] المائدة: ٤٥

الْقَتْلَى﴾[1].. لەسەر دەسەلاتداری ولات (واتە وەلیئەمر) پێویستە سزای تەمێکردن (تعزیر) بەسەر هەر کەسێکدا بسەپێنێ کە کەسانیتر ئازار دەدات و کارێك دەکا زیان بە تەندروستی و سەلامەتییان دەگەیەنێ.

ئیسلام لەسەر ئادەمیزادی واجب کردوە بایەخ بە خۆی و تەندروستی بدا. پێغەمبەرﷺ دەفەرموێ (ان لربك عليك حقا ولنفسك عليك حقا ولاهلك عليك حقا، فأعط كل ذي حق حقه)[2].

زۆر لە مافە کەسی و سروشتیەکان بۆ پێداویستیەکانی ژیان دەگەڕێنەوە.

٣- مافی پاراستنی ناموس (العرض):

شەریعەتی ئیسلامی گرنگی بە مافی پاراستنی ناموس و رەچەڵەك داوە، ئەویش لەبەر ئەو گرنگی و هەستیاریەی هەیەتی، لەبەرئەوەی پەیوەندی بە شەرەفی مرۆڤ و ناوبانگی خێزانەوە هەیە. بۆ پاراستنی ئەم مافەیش ئیسلام بۆ ساغکردنەوەی تاوانی زیناکردن بوونی چوار شایەتی کردۆتە مەرج،بۆ ئەوەی شتەکە ساغ نەبێتەوە و زیان بە سومعەی بنەماڵەکە بگەیەنێ. لە هەموو مێژووی ئیسلامدا تاوانی زینا لەرێی شایەتەوە ساغ نەبۆتەوە. لەپێناو پاراستنی ناموسدا ئیسلام تەماشاکردنی ئابرووی خەڵکی حەرام کردوە، خەڵوەتی لەگەڵ ئافرەتی نامەحرەم بەبێ بوونی مەحرەمێك حەرام کردوە، هەروەها بەکردەوە دەستدرێژیکردن بۆ سەر ناموسی حەرام کردوە. خوا دەفەرموێ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾[3]، ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي

---

[1] البقرة: ١٧٨.

[2] صحيح البخاري، كتاب الصيام، ص٤٩٠.واتە: پەروەردگارت مافی لەسەرتە و خۆت مافت لەسەر خۆت هەیە و خێزانەکەت مافی لەسەرتە، هەموو کەس مافی خۆی پێبدە.

[3] السراء: ٣٢.

فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ﴾[1]. هەروەها بە قسەیش حەرامی کردوە کە پێی دەوترێ (قزف)، خوا دەفەرموێ ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَداً وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾[2].

لە قورئاندا بەردبارانکردن (واتە رەجم) نیە لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوە:

١- دەستەواژەی (الزانیه والزانی) دەربڕینی گشتین لەبەرئەوەی لەو وەسفانەن (ال)ی ئیستیغراقیان چووەتە سەر و پیاوان و ئافرەتانی هاوسەردار و جگە لەوانیش دەگرێتەوە. ئەو بڕیاری رەجمکردنەیش پێغەمبەر داویەتی ئیجتیهادی خۆی بووە و چاوی لە تەورات کردوە. بەڵام ئەم بڕیارە بە ئایەتی (الزانیه والزانی) نەسخ کراوەتەوە لەبارێکدا وا دابنێین رەجمکردنەکە بەر لە دابەزینی ئایەتی جەڵد بوویێ، کە ئەمەیان راستە. ئەگەر وایش دابنرێ پاش دابەزینی ئایەتەکە بووە، کە ئەوە زۆر دوورە، ئەوا کار بە قورئان دەکرێ نەك بە سوننە، ئەویش بەهۆی بوونی دژیەکی بەشێوەیەك ناکرێ کۆبکرێنەوە، لەبەرئەوەی سەرچاوەی حوکمە شەرعیەکان قورئانە، هەرچی سوننەیە ئەرکی روونکردنەوەیە، وەك خوا دەفەرموێ: ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾[3]. هەروەها دەفەرموێ ﴿اتَّبِعْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ﴾[4]. و﴿وَاتَّبِعْ مَا يُوحَى إِلَيْكَ﴾[5]. ﴿وَاتَّبِعْ مَا يُوحَى إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ﴾.[6]

---

[1] النور: ٢
[2] النور: ٤
[3] النحل : ٤٤
[4] الأنعام : ١٠٦
[5] يونس : ١٠٩
[6] الأحزاب : ٢

٢- بەپێی ئەو ئایەتەی‌باس لە سزای زیناکردنی کۆیلە و کەنیزەکە هاوسەردارەکان کە نیوەی سزای ئازادەکانە و دەفەرموێ ﴿فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ﴾[1]. دیاریشە کە بەردبارانکردن کوشتنە (تا مردن)، کوشتن یان مەرگیش نیوەی نیە.

٣- سزای بەردبارانکردن لە عورفی سەردەمی نەفامی و لە تەوراتدا هەبووە. پێغەمبەریش ﷺ بەر لە دابەزینی وەحی کاری بەوانە دەکرد و کارەکەی پشتی بەو دوو سەرچاوەیە دەبەست. ئەو دەقەیش دەڵێ (الشيخ والشيخه فارجموهما البته) نەریتێکی جاهیلییە و هیچ بناغەیەکی لە قورئاندا نیە.

٤- سزای بەردبارانکردنسەختە و سەختیش لە حوکمەکانی خوادا نیە، لەبەرئەوەی سەرجەم حوکمەکانی هەڵگری سیفەتی دادپەروەرین، کە بریتییە لە هاوسەنگی لەنێوان قەبارەی تاوانەکە و قەبارەی سزاکەدا.

٥- لە بارێکدا وا دابنرێ سزاکە ماوە، ئەوا وەك نەبوو وایە، لەبەرئەوەی لەسەر سەلماندنی تاوانەکە بە چوار شایەتی دادپەروەر وەستاوە کە هیچ جیاوازیەك لەنێوان دەربڕین و مانای ئیفادەکانیاندا نەبێ. ئەمەیش بەکردەوە مەحاڵە. قورئان سەد جەڵدەی بۆ عازەب و هاوسەرداری نێر و مێ داناوە. خوا دەفەرموێ ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ﴾[2].

هەروەها دەستدرێژیکردنە سەر ناموسی بە قسە (قەزف) حەرام کردوە و سزای بۆ داناوە وەك خوا دەفەرموێ ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾[3]. ئەوەیش

---

[1] النساء: ٢٥

[2] النور: ٢

[3] النور: ٤.

لەپێناو پاراستنی ناموسی خەڵکە لە زماندرێژی.

٤- مافی پاراستنی ماڵ و مافی خاوەنداریتی:

ئیسلام ئەم مافەیشی لە ریزی بەرژەوەندییە زەروریەکاندا داناوە و پێویستە کۆمەڵگە دەستی بۆ نەبات، دەبێ دەوڵەتیش بیپارێزێ. ئیسلام کۆمەڵێ هۆی رەوای بۆ بەدەستهێنانی ماڵ و سامان و مافی خاوەنداریتی یاخود ملکایەتی داناوە، لەوانە: گرێبەستەکان، بەخشینەکان، وەسێت، میرات، هەبوونی ئەو سامانە موباحانەی موڵکی کەس نین. هەروەها بە دەلیلی بنبڕ هەموو زیادەڕەویکردنە سەر ماڵ و سامانی کەسانیتری بەناهەق حەرام کردوە ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ﴾[١].

پێغەمبەرﷺفەرمویەتی: (لا يحل لأمرء مسلم من مال اخيه شئ الا بطيب نفس منه)[٢]. سزایەکی توندی بۆ هەر کەسێك داناوە کە دەستی دزی بۆ ماڵی کەسێکیتر درێژ بکا، خوا دەفەرموێ ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ﴾[٣].. هەموو زیادەڕەویکردنێك بۆ سەر ماڵی کەسانیتر بەبێ پاساوێکی شەرعی، تاوانێکی ئابوورییە و تاوانبار سزایەکی تەمێکارانەی دەدرێ.

٥- مافی پاراستنی عەقڵ:

ئەمەیش یەکێکە لە ئەرکەکانی کۆمەڵگە لەسەر تاك و لە بەشی سێیەمدا باس دەکرێ.

---

[١] النساء: ٢٩.

[٢] سنن الدارقطني: ٣/٢٦، برقم(٩٠). بە ریوایەتیتری نزیك لەوەیش هاتووە. واتە ماڵی هیچ موسڵمانێك بۆ موسڵمانێکیتر حەڵاڵ نیە بە رەزای دڵی خۆی نەبێ.

[٣] المائدة: ٣٨.

٦- مافی یەکسانی لەبەردەم شەرع و یاسادا:

مەبەست لە یەکسانی نادیدەگرتنی پێکهاتە و لێهاتنە خودی و شارەزاییە کەسیەکان و ئەو سوود یان خزمەتەی هەر کەسێك پێشکەشی کۆمەڵگەکەی دەکا نیە، بەڵکو مەبەست لە یەکسانییە لە ماف و پابەندیەکان لەنێوان تاکەکانی کۆمەڵگەدا، بناغەی ئەم یەکسانییەش لە ئیسلامدا ئەوەیە خەڵك هەموویان لە بنچینەی دروستبوون و پێکهاتندا یەکسانن، هەرهەموویان لە یەك کانزا خەڵق کراون کە خاکە، خوا دەفەرموێ ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ﴾[1]. هەموویشیان لە هاوڕەچەڵەکیدا یەکسانن، لەبەرئەوەی هەموویان خوشك و بران و لە یەك دایك و باوکن. خوا دەفەرموێ ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾[2].

پێغەمبەرﷺ لە خوتبەی حەجیماڵئاوایی (حجة الوداع)دا پێداگری لەسەر ئەم بنەمایانە کرد و فەرموی(كلكم لادم وادم من تراب)[3]. ئیسلام هەموو جیاکارییەکی لەسەر بنچینەی نەژاد و ڕەنگ و ئاین و مەزەب و هەرێمی بە ڕواڵەتی دواکەوتن و گەڕانەوە بۆ نەفامیی یەکەم داناوە، ئەوەتا کاتێ ئەبوزەری غەفاری—خوا لێی ڕازی بێ— تانەی ڕەشیی دایکی لە خزمەتکارەکەی دەدات و پێی دەڵێ: ئەی کوڕی ژنە ڕەشەکە، پێی دەفەرموێ (انك امرء فيك الجاهلية)[4].

کاتێکیش پرسیاری لێکرا: کێ باشترین خەڵکە؟ دوو مشت خۆڵی هەڵگرت و گوتی: "کام لەم دووانە باشترە؟ خەڵك لە خاك دروست کراون و بەڕێزترینیان

---

[1] الروم: ٢٠.

[2] الحجرات: ١٣.

[3] مسند الربيع، ص١٧٠ برقم (٤١٩)، ومسند البزار: ٧/٣٤٠، برقم(٢٩٣٨).واتە: هەمووتان لە ئادەمن و ئادەمیش لە خاکە.

[4] صحيح البخاري:١/٢٠، برقم (٣٠).واتە: تۆ کەسێکیت نەفامیت تێدایە.

بەتەقواترینیانە". ئەمەی کردە بنچینە بۆ ئادەمیزاد و ئیتر جیاوازییان لە شتە لاوەکی و نیشانە خودی و دەرەکیەکانی وەك رەنگ، جۆر، زمان، ئاین، مەزەب، حەسەب و نەسەب، کات و شوێن، کار لەم جەوهەرە ناکا. ئەم یەکسانییە لە دیمەنە گشتیەکەیدا تەواوی وێنەکانی یەکسانیەکانیتر دەنوێنێ.

لە ئیسلامدا ئامانج لە یەکسانی ئەوەیە خەڵك هەموو یەك ئۆمەت بن، رۆڵەی سەرجەم کۆمەڵگە و گەلان سەردار بن و دوو چین نەبێ چینی سەردار و چینی بەندە، چونکە بەندایەتی تەنها بۆ خوای باڵادەستە، هەر ئەمەیشە خوای گەورە کردوویەتی بە دروشمی موسڵمان و رۆژانە دەیان جار دووبارەی دەکاتەوە و دەڵێ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾[1]. لێرەدا –وەك زانایانی رەوانبێژی دەڵێن– بەرکار (مفعول بـه)ی پێش فەرمان (فعل)ەکە خراوە تا سنووردار (حەسر)ی بکا.

ئەگەر مەبەست لە یەکسانی، یەکسانی بێ لە ماف و ئەرکەکاندا، ئەو بەرهەڵستییە جێی نابێتەوە کە دەڵێ یەکسانیی راستەقینە لەنێوان مرۆڤەکاندا دادپەروەری تێدا نیە لەبەرئەوەی مرۆڤەکان لە توانا و پلەی زانستی و بەهرە و بەرهەمدا جیاوازن، پیاو ناتوانێ هەموو ئەرکەکانی ئافرەت بکات و بەپێچەوانەیشەوە، نەزانی دەبەنگ ناتوانێ ئەوە پێشکەشی کۆمەڵگە بکا کە کەسێکی بلیمەت و داهێنەر و دۆزەرەوە پێشکەشی دەکا، هەروەك ناکرێ تاوانبار و بێتاوان وەك یەك مامەڵەیان لەتەك بکرێ و بەم شێوەیە.

وەڵامی ئەمەیش ئەوەیە یەکسانی لەبەردەم شەریعەت و یاسادا لە ماف و ئەرکەکاندایە، هەر کەس زیاتر لە ئەرکەکانی مافی پێبدرێ، ئەوە زیادەڕەویکردنە بۆ سەر مافی گشتی و مافی کۆمەڵگە. دیسان هەر کەس بەبێ رەزای خۆی زیاتر لە مافەکانی ئەرکی بخرێتە سەر شان، ئەوە ستەم و زیادەڕەویکردنە بۆ سەر مافەکانی.

---

[1] الفاتحة: ٤.

دەستووری ئیلاهی چوارده سەده بەر لەوەی جاڕنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤ لە مادەی یەکەمیدا ئەو مافە بچەسپێنێ، مافی یەکسانیی مرۆیی چەسپاندوە[1]. پێغەمبەریش لە حەجیماڵئاوایی لە ساڵی دەی کۆچی (٦٢٣ ز)دا ئەوەی دووپات کردەوە کاتێ فەرمووی (یاایها الناس! ان ربکم واحد، وان اباکم واحد، کلکم لادم وادم من تراب، إن اکرمکم عند الله اتقاکم، ولیس لعربي علی عجمي ولا لعجمي علی عربي، ولا لاحمر علی ابیض، ولا لابیض علی احمر فضل الا بالتقوی)[2].

سەرباری هەموو ئەمەیش، دوو خاڵ هەیە کە دوژمنانی ئیسلام و نەفامانی نێو موسڵمانان بۆ تانەدان لە ئیسلام قۆستویانەتەوە، ئەوانیش کۆیلایەتی و مافی ئافرەتن. لێرەدا هەوڵ دەدەم بەکورتی وەڵامیان بدەمەوە.

یەکەم: سیستمی کۆیلایەتی بەکۆیلەکردنی مرۆڤە بۆ مرۆڤی برای:

ئەوانەی لە هەڵوێستی ئیسلام سەبارەت بە کۆیلایەتی بێئاگان دەپرسن: ئەگەر راستە بەلای ئیسلامەوە مرۆڤەکان لەڕووی مرۆییەوە یەکسانن، ئەی بۆچی سیستمی کۆیلایەتی پەسەند کردوە؟

وەڵام ئەوەیە: ئیسلام سیستمی ئازادکردنی لەگەڵ خۆی هێناوە و هەرگیزاو هەرگیز سیستمی کۆیلایەتی و بەکۆیلەکردنی پەسەند نەکردوە. بەڵام لە بارێکدا سیستمی کۆیلایەتی زەلکاوێکی بۆگەن بوو کە لە حەوت جۆگەلەوە ئاوی تێ دەڕژا،

---

[1] کە دەڵێ "خەڵك هەموو بەئازادی و یەکسان لە کەرامەت و مافدا لەدایك دەبن، هەموو عەقڵ و ویژدانیان پێ بەخشراوە و پێویستە بەگیانی برایەتی مامەڵە لەتەك یەکتر بکەن".

[2] بڕوانە: مسند الربیع، ص١٧٠، برقم(٤١٩). والمعجم الکبیر، للطبراني:١٢/١٨، برق(١٦). واتە: خەڵکینە! پەروەردگارتان یەکە، باوکتان یەکە، هەموو لە ئادەمن و ئادەمیش لە خاکە، بەڕێزترینتان بەلای خواوە بەتەقواترینتانە، نە عەرەب بەسەر عەجەم و نە عەجەم بەسەر عەرەب، نە سوور لەسەر سپی و نە سپی لەسەر سوور فەزڵی نیە مەگەر بەتەقوا.

ئیسلام پلەبەپلە ئەو جۆگەلانەی وشك كرد تا بەبێ هیچ پەرچەكردارێكی نەرێنی خۆی وشك دەكا. جۆگەلەكانیش بریتی بوون لە:

١- جەنگ بەهەموو جۆرەكانیەوە: ئەو دیلەی لە جەنگێكی ناوخۆ یان دەرەكیدا دەگیرا، چارەنووسی یان كوشتن یان بەكۆیلەكردن بوو.

٢- چەتەگەری و رفاندن و بەتالانبردن: قوربانیانی ئەم دەستدرێژیانە وەك دیلی جەنگ مامەڵەیان لەتەك دەكرا و كۆیلایەتییان بەسەردا دەسەپێنرا.

٣- ئەنجامدانی هەندێ تاوانی مەترسیدار: وەك كوشتن و دزی و زینا. سزای ئەمانە حوكمدانی تاوانبار بوو بەوەی ببێتە كۆیلەی دەوڵەت یان تاوان دەرهەق كراو یان میراتگرانی.

٤- هەژاریی بەربڵاو: ئەوەی پەنای بۆ قەرزكردن دەبرد، كاتێ نەیدەتوانی قەرزەكەی بداتەوە چەندقات سووی دەچووە سەر، ئەویش لە كۆمەڵگەیەكی هەژاردا كە پێوەرەكانی دادپەروەری تێیدا لاسەنگ بوون. ئەو سووە دەبووە مایەی زیادبوونی رادەی هەژاری و كابرای قەرزاری بۆ نێو زەلكاوی كۆیلایەتی راپێچ دەكرد، بەشێوەیەك خاوەن قەرز بۆی هەبوو قەرزارەكە و ژن و منداڵەكانی وەك كۆیلە بفرۆشێ تا لە پارەكەیان قەرزەكەی خۆی هەڵبگرێتەوە.

٥- دەسەڵاتی مرۆڤ لەسەر خۆی: لەكاتی نەبوونیدا كەسەكە خۆی بە كەسانیدی دەفرۆشت تا قوتی ژیان پێ پەیدا بكا.

٦- دەسەڵاتی باوكایەتی: باوك بۆی هەبوو هەر منداڵێكی وەك كۆیلە بفرۆشێ.

٧- زاوزێی كۆیلەكان: منداڵی كەنیزەكیش وەك دایكی كۆیلە دەبوو.

ئەم جۆگەلانە رۆژانە هەزاران هەزار كەسیان فڕێ دەدایە نێو زەلكاوی كۆیلایەتی، بەشێوەیەك لە زۆر نەتەوەدا ژمارەی كۆیلەكان زۆر لە ژمارەی ئازادەكان زیاتر بوو[1].

---

[1] بڕوانە كتێبی: لا رق في القران، ابراهيم هاشم فلالي، ل٢٠٢ و پاشتر.

بۆچی ئیسلام به یەك جار ئەم سیستمە ناقۆلایەی لەناو نەبرد؟

ئیسلام دانایانە و پلەبەپلە چارەسەری نەخۆشییە كۆمەلایەتی و ئابووری و ئەخلاقییە درێژخایەن و ریشەداكوتاوەكانی كرد، وەك قەلاچۆكردنی سوو و خواردنەوە مەستكەرەكان و سیستمی كۆیلایەتی و .. شتی لەو جۆرە، تا ئەنجامەكان ئەرێنی بن.

كاتێ ئیسلام هات كۆیلایەتی بڕبڕەی پشتی ژیانی ئابووریی كۆمەلگەكانی ئەوكاتە بوو. بۆیە دەبوو پلەبەپلە هەنگاو بۆ بنبڕكردنی بنرێ ئەگینا ئەنجامی سەلبی لێدەكەوتەوە. زیاد لەوەیش، ئەگەر قورئان بەیەك تەكان كۆیلەكانی ئازاد بكردایە، كۆیلەكان خۆیان دژی ئیسلام و دژی ئازادكردنیان رادەپەڕین، لەبەرئەوەی كۆیلایەتی بووبوو بەبەشێكی سروشتی لە ژیانیان، هەروەها لەبەرئەوەی بەیتولمال (گەنجینەی دەولەتی ئیسلامی) هێندە پارەی تێدا نەبوو بتوانێ بژێوی ملیۆنان كۆیلە دابین بكا كە لەسەر خەرجی گەورەكانیان دەژیان. جگە لەمە، گەورە ملهوڕەكان بۆ پاراستنی بەرژەوەندیەكانی خۆیان لە مانەوەی كۆیلەكانیان، دژی بلاوبوونەوەی پەیامی ئیسلام دەوەستان. لەبەر ئەم هۆیانە و هیتریش ئیسلام ماوەیەكی كاتی بۆ بەیەكجاری بنبڕكردنی سیستمی كۆیلایەتی دانا. بۆ قەلاچۆكردنی بەكۆیلەكردن و لەڕەگەوە دەرهێنانی بەیەكجاری، چەند رێگەیەكی دانا:

١- حەرامكردنی بەكۆیلەكردنی دیل و سنووردارکردنی چارەنووسی لەنێوانئازادكردنی بەپیاوەتی و بێ بەرانبەر، یان بەرانبەر بە پارە یان دیلدا. خوا دەفەرموێ ﴿فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً﴾[1]. هیچ ئیمام و فیقهزانێك بۆی نیە حالەتیتر بۆ ئەم دوو حالەتە (ئازادكردنی دیل بێ بەرانبەر یانبەبەرانبەر) زیاد بكا، وەك

---

[1] سورةمحمد: ٤.

ئەوەی هەندێ خەڵك بانگەشەی بۆ دەکەن لە کوشتن یان بەکۆیلەکردن یان موسڵمانکردن، لەبەرئەوەی دەقەکە روون و راشکاوە و تەنها باسی منەتکردن (پیاوەتی) یان فیدیە (الفداء) دەکا. خۆ خوا لەبیری نەچووە ئەوانەیشیان بخاتە سەر کە هەندێ خەڵك بە بیرکردنەوەی خۆیان زیادیان کردوون، لە کوشتن و بەئیسلامکردن.

٢- خوای گەورە لە دەستوورەکەی خۆیدا بۆ شۆردنەوەی زۆر گوناهـ ئازادکردنی کۆیلەی داناوە جا چ نێر بێ یان مێ، وەك لەم گوناهانەدا:

أ- **زیهارکردن (الظهار)**: ئەوەیە پیاو ژنەکەی خۆی بە یەکێك لە مەحرەمەکانی بچوێنێ وەك دایکی یان خوشکی. پێش ئیسلام ئەمە بە تەڵاق دادەنرا، بەڵام ئیسلام کردیە گوناهێك کە حەرامە مێرد بەر لە شۆردنەوەی توخنی ژنەکەی بکەوێ، ئەو شۆردنەوە (کەفارەت)ەیش بریتییە لە ئازادکردنی کۆیلەیەك. خوا دەفەرموێ ﴿وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا﴾[1].

ب- **کوشتنی بەهەڵە**: کەفارەتی ئەم تاوانەیش ئازادکردنی کۆیلەیەك و خوێنباییە بۆ خاوەنی کوژراوەکە. خوا دەفەرموێ ﴿وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ﴾[2].

ج- **سوێندخستن**: سزای ئەم گوناهە و شۆردنەوەی ئازادکردنی کۆیلەیەکە. خوا دەفەرموێ ﴿لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ

---

[1] المجادلة: ٣.

[2] النساء: ٩٢.

أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾[1]..

د- جووتبوون لەگەڵ خێزان لە ڕۆژی ڕەمەزاندا: کەفارەتی ئازادکردنی کۆیلەیەکە.

٣- قورئانی پیرۆز هەشت-یەکی هەموو داهاتی زەکاتی لە جیهانی ئیسلامیدا تەرخان کردوە بۆ ئازادکردنی کۆیلە، بەوەی بەو پارەیە کۆیلە لە خاوەنەکانیان بکڕدرێنەوە و ئازاد بکرێن. خوا دەفەرموێ ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾[2]. مەبەست لە (الرقاب) کۆیلەی نێر و مێیە.

٤- هەموو منداڵێك کە لەدایك دەبێ ئیسلام بە ئازادی دادەنێ با دایکیشی کەنیزەك بێ، پاشان دایکەکە دەبێتە دایکی منداڵ (أم الولد)، ئەوە گوزارشتە لە ئازادکردنیشی، بەوە بەکۆیلەکردنی لەڕێگەی وەچەخستنەوە و نەسەبەوە بنبڕ کرد.

٥- ئیسلام فەرمانی کردوە هەر کەس توانای دارایی هەیە بە ماڵەکەی هاوکاریی ئازادکردنی کۆیلەکان بکا، ئەویش لەڕێی کڕین و ئازادکردن، یان پارەپێدانیان تا ئازادیی خۆیانی لە گەورەکانیان پێ بکڕنەوە. خوا دەفەرموێ ﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ﴾[3].

---

[1] المائدة: ٨٩.

[2] التوبة: ٦٠.

[3] البقرة: ١٧٧.

٦- فەرمانی بە گەورانی کۆیلەکان کردوە بەندەکانیان ئازاد بکەن، خوا دەفەرموێ ﴿فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا﴾[١].

٧- هانی هەموو مرۆڤێکی بەتوانای داوە کۆیلە ئازاد بکات و رۆژی قیامەت پاداشتی ئەوە لای خوا وەردەگرێتەوە. خوا دەفەرموێ ﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ، فَكُّ رَقَبَةٍ﴾[٢].

٨- ئیسلام بریاری ئازادکردنی بنەچەکۆیلەکانی داوە ئەگەر نەوەکانیان بوونە خاوەنیان.

٩- هەر کەس پشکی خۆی لەو کۆیلانەی لەگەڵ کەسیتر شەریکن تێیاندا، ئەگەر لە رووی داراییەوە بەتوانا بوو شەریکەکەیشی پشکەکەی خۆی ئازاد دەکات و ئەو قەرەبووی بۆ دەکاتەوە.

بەم شێوەیە ئیسلام قەڵاچۆی ئەم سیستمە دزێوەی کرد تا لە کۆتاییدا و پاش وشککردنی جۆگەلەکانی لەناوی برد، بەڵام هەندێ لە موسڵمانان تا ئەمڕۆیش لەسەر ئەو سیستمە ماونەتەوە. هێشتا هەندێ عەقڵی بەبەردبوو هەیە کە باوەڕی بە مانەوەی ئەم سیستمە لە ئیسلامدا هەیە تا ئەوکاتەی ژیان لەسەر هەسارەی زەوی هەبێ.

دووەم: یەکسانیی پیاو و ئافرەت:

لە قورئانی پیرۆزدا هیچ جیاکاریەك لەنێوان پیاو و ئافرەتدا نەکراوە لەسەر ئەو بنچینەیەی ئەمە پیاو و ئەوە ئافرەتە. هەموو گوتارێك کە ئاراستەی نێرینە کراوە بەهەمان شێوە ئاراستەی مێینەیش کراوە. ماف و پابەندیەکانی پیاوان و ئافرەتان لە قورئاندا یەکسانن، هێندە هەیە هەندێ خاڵ هەن تایبەتن بەپیاوان نەك لەسەر بناغەی

---

[١] النور: ٣٣.

[٢] البلد: ١٢-١٣.

جیاکاریی نێوان هەردوو رەگەز، بەڵکو لەسەر بناغەی بنەمای یەکسانی لە ماف و پابەندیدا. ئەوەیش لەلایەن دوژمنانی ئیسلام و رۆشنبیرانی موسڵمانی غەریزەدەی نەفامەوە، بەتایبەت هەندێ ژنی عەرەبەوە کە خۆیان بە چینی رۆشنبیر دادەنێن لەکاتێکدا تەواو لە دینەکەیان نەشارەزان، قۆستراوەتەوە، کە توتی ئاسا، قسەکانی دوژمنانی ئیسلام و عەرەب دەڵێنەوە. لەو خاڵانەیش:

١- **جیاوازیی بەشە میرات:** لە زۆر بابەتی میراتدا جیاوازی نیە. خوای گەورە لەبارەی یەکسانی نێوان دایك و باب لە میراتدا دەفەرموێ: ﴿وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ﴾[1]. لەبارەی میراتی برا و خوشکان لەسەری دایکەوە دەفەرموێ ﴿وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ﴾[2]. هەندێ حاڵەتیتریش هەن تێیاندا پێگەی ئافرەت لە هی پیاو بەهێزترە کە لێرەدا بواری باسکردنیان نیە. جیاوازیەکە لە هەندێ حاڵەتدایە، وەك حاڵەتی کۆبوونەوەی کچ و کوڕ، یان کۆبوونەوەی برای هەقی (برا لە باوك و دایکەوە) یان برای باوکیی لەگەڵ خوشکی هەقی یان خوشك لە باوکەوە، کە تێیاندا نێرینە دوو ئەوەندەی مێینەی بەردەکەوێ، وەك خوا دەفەرموێ ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ﴾[3].

ئەمەیش جەرگەی یەکسانییە لە ئەرك و پابەندیەکاندا، لەبەر ئەم هۆیانە:

أ- پیاو لە مارەیی ژنەکەی و خەرجی رێورەسمی زەماوەند بەرپرسە و ژنەکەی بەرپرس نیە لەوەی لەو خەرجەدا بەشدار بێ، ئەگەر بەشداریش بکا لە لە

---

[1] النساء: ١١.

[2] النساء: ١٢.

[3] النساء: ١١.

چاكەی خۆیەوەیە.

ب- مێرد خەرجی ژنەكەی لەسەرە، نەك بەپێچەوانەوە.

ج- باوك لە خەرجی منداڵەكانی بەرپرسە نەك دایك.

د- پیاو لە پاراستنی خێزان بەرپرسە نەك ژن، ئەمەیە مانای ئایەتی ﴿الرجالُ قوّامونَ على النّساءْ﴾.. مەبەست قەیمومەی حاڵەتەكانی ناتەواویی ئەهلیەت نیە.

هـ- نێرینە بەرپرسن لە بەرگریكردنی رەوا لە وڵات و ئاینەكەیان و بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژی بۆ سەر ناموس و ماڵ و ژیانیان و ژیانی مێینەكان، نەك مێینە.

و- لە هەندێ حاڵەتدا ئەگەر میراتگرەكە نێرینە بوو و میراتی نەدەبرد و ئەگەر مێینە بوو دەیبرد، ئەگەر میراتەكە لەنێو مێردێك و دایكێك و دوو برا یان دوو خوشك لە دایك و برایەك لە باوكەوە قەتیس بوو، ئەوا مێردەكە نیوە، دایكەكە شەش-یەك و خوشك و براكان لە دایكەوە سێ-یەك دەبەن، برا باوكییەكە بە ئیستیغراق بەرگیر دەبێت و هیچی بۆ نامێنێتەوە. خۆ ئەگەر لە جێی ئەو خوشكێك لە باوكەوە هەبووایە نیوەی میراتەكەی دەبرد و میراتەكە لە شەش بەشەوە بۆ نۆ بەرز دەبوویەوە: مێرد ٩/٣، دایك ٩/١، دوو برای دایكیی (برا لە دایكەوە) ٩/٢، خوشكی باوكیی ٩/٣، سەرجەم دەكاتە ٩/٩.

ئەركەكانی سەرشانی پیاو زۆر زیاترە لەو زیادەیەی لە میرات دەستی دەكەوێ.

٢- **جیاوازیی لە شایەتیداندا:** كە لە شایەتیداندا دوو ئافرەت بەرانبەر پیاوێكن، وەك خوا دەفەرموێ ﴿وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الأُخْرَى﴾[1].

---

[1] البقرة: ٢٨٢.

ئەم ئایەتە خۆی حیکمەت و هۆی ئەو جیاوازییەی روون کردۆتەوە کە بریتییە لەوەی ﴿تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا﴾. واتە کاتێك یەکێك لە دوو ئافرەتە شایەتەکە ناوەرۆکی شایەتیەکەی لەبیر دەچێ، ئەویتریان بیری دەخاتەوە.

لە رووی زانستیشەوە ئەوە سەلماوە ئافرەت بەهۆی زۆر سەرقاڵبوونی مێشکی بە منداڵ و کاروبارەکانی ماڵ و بەرپرسیارێتیەکانی بەرانبەر کۆمەڵگەکەی، زیاتر لەپیاو زیاتر دووچاری لەبیرکردن دەبێ. پاش ئەوە، هەندێ بابەتی ژنانە هەیە تەنها شایەتیی ئافرەتانیان تێدا وەردەگیرێ، هیچ شایەتیەکیش نیە کە تەنها یەك پیاوی بەس بێ..، لەکاتێکدا لە شەریعەتی ئیسلامیدا هەندێ بابەتی ژنانە هەن کە شایەتیی یەك ئافرەتیان تێدا قبوڵە.

٢- **جیاوازی لە دەسەڵاتی تەڵاقداندا:** لە ئیسلامدا ئەسڵ ئەوەیە تەڵاق بەدەست پیاوە لەبەر ئەم هۆیانە:

أ- دەستپێشخەر لە داواکردنی هاوسەرگیریدا پیاوە و ئەو داوای کچ دەکا نەك بەپێچەوانەوە، بەپێی لۆژیك و عەقڵیش ئەوەی دەست بە دروستکردنی پەیوەندیەکە دەکا، مافی هەیە کۆتایشی پێ بێنێ.

ب- تەڵاقدان کۆمەڵێ ئەرکیدارایی دێنێتە سەر پیاو، رێسای شەرعی (و یاسایی)یش ئەوە دەخوازن کە مرۆڤ بە کاری کەسانیتر ناچار ناکرێ.

ج- ئافرەت عاتیفییە و بەخێرایی هەڵدەچێ، ئەگەر تەڵاق بەدەست ئەو بووایە دەبووە مایەی روودانی زۆر رووداوی تەڵاق و هەرەسی خێزان.

جگە لەمە، تەڵاقی ستەمکارانە لە ئیسلامدا حەرامە، قورئان ژمارەیەك هەنگاو و قۆناغی بۆ کۆتاهێنان بەو پەیوەندیی هاوسەرگیرییە داناوە کە بواری باسکردنیان نیە[1]، نەك بەو رێگەیە ئاسانەی مێردەکان دەیکەن وەك لە قورئانی

---

[1] ينظر مؤلفنا (خطوات الطلاق في القرآن).

پـیرۆزدا روونـه[1]. پاشـان ژن مـافی تـەلاقی هەیـە ئەگـەر لـە گرێبەسـتی هاوسـەرگیریەکەیدا ئـەوەی کردبێتـە مـەرج، هـەروەك مـافی داواکردنـی جیابوونەوەی هەیە هەرکات هەستی کرد مێردەکەی بەشێوەیەك زیانی مـادی و مەعنەوی پێ دەگەیەنێ کە توانای بەرگەگرتنی نیە.

٤- **جیـاوازی لـە وەزیفـە گشـتیەکاندا:** ئـەم جیاوازییـە لـە قورئـانی پـیرۆزدا نیـە، ئایەتەکانی گشتین بۆ پیاو و ئافرەت جگە لەوەی پێغەمبەرﷺ تایبـەتی کـردوە، کە ئەویش سـەرۆکایەتیی دەوڵەتـە. جگـە لـەوە نێـر و مـێ یەکسـانن وەك خـوا دەفـەرموێ ﴿وَالْمُؤْمِنُـونَ وَالْمُؤْمِنَـاتُ بَعْضُـهُمْ أَوْلِيَـاءُ بَعْـضٍ يَـأْمُرُونَ بِـالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ﴾[2]. مەبەست لە (اولياء) لێرەدا ویلایەتی گشتییە کە هـەموو وەزیفەکان لە دەوڵەتدا دەگرێتـەوە تـا سـەرۆکی دەوڵـەت و سـەرۆك وەزیـران، لەبەرئـەوەی ئـەرکی سـەرۆکی دەوڵـەت و وەزیـر و بەڕێوەبـەرە گشـتیەکان و سەرجەم سەرۆکانی فەرمانگەکان، فەرمانکردن بە چاکە، واتـە ئـەوەی سـوودی گشـتی تێدایـە و نـەهیکردن لـە خراپەیـە، ئـەوەی زیـانی گشـتی تێدایـە. بـەڵام پێغەمبەرﷺ لە وەزیفە و ویلایەتە گشتیەکان ویلایەتی خیلافەت (سـەرۆکایەتیی دەوڵەت)ی هەڵاوێر کرد و گوتی ((لن يفلح قوم ولوا أمرهم أمرأه))[3].

زۆر لە فیقهزانانی شەریعەتی ئیسلامی گوتویانە: ئافرەت بۆی هەیە هەموو وەزیفە گشتیەکان وەربگرێ جگە لە سەرۆکایەتیی دەوڵەت، لەوانە ئەبوحەنیفە و ئیبن حەزم و ئیبن جەریری تەبەری. ئەگەر ئافرەت لە پیاو لێوەشاوەتر بوو، ئەو لە سەرۆکایەتی دەوڵەتدا پێش پیاو دەخرێ، لەبەرئەوەی پێغەمبەرﷺ ئەوەی گوتـووە ئەگـەر هـاتوو

---

[1] ینظر: مدى سلطان الادارة في الطلاق خلال اربعة آلاف سنة، للباحث: ١/١٩١.

[2] التوبة : ٧١.

[3] صحيح البخاري: ٤/١٦١٠، برقم(٤١٦٣).واتە قەومێك سەرناکەون کاروباری خۆیان بە ژنێك سپاردبێ.

ئافرەت لێوەشاوەتر نەبێ. گەورە زانای پاکستان (ئەبو ئەعلای مەودودی) فتوای بۆ گەلی پاکستاندا کە (فاتیمە نەجاح) هەڵبژێرن کە ئەیوب خان رکابەری دەکرد، لەبەرئەوەی ئەو لە خان لێوەشاوەترە.

بەبڕوای ئێمە داوەریکردن لە بابەتی باری کەسایەتیدا بەدەست ئافرەت بێ باشە بۆ چارەسەری کێشە خێزانیەکان و رێگەگرتن لە جیابوونەوەی ژن و مێرد، لەبەرئەوەی ئەوان لە چارەسەری ئەو کێشانەدا لێزانترن وەك پەندە عەرەبیەکە دەڵێ (صاحب الدار أدرى بما فيها)..

بەڵام ئەو ئافرەتەی دەیەوێ تەواوی مافەکانی لە وەزیفەکانی دەوڵەت وەربگرێ، پێویستە لەسەری پابەند بێ بە پۆشتەیی و سەنگ و سەلارەیی و دوورکەوتنەوە لە جلوبەرگی حەرام و خۆنەڕازاندنەوە بەشێوەی نەفامیی یەکەم، هەروەها خۆی بە کالایەك دانەنێ کە بۆ چێژوەرگرتنی پیاو دروست کرابێ. خوا دەفەرموێ ﴿وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى﴾[1]..

٧- مافی کارکردن:

مرۆڤ خۆی بەرپرسە لەوەی لەرێی کار و کەسابەت و ئازادیی گواستنەوە بەدوای پەیداکردنی کارێکی گونجاودا، پێویستیی خۆی پڕ بکاتەوە. خوا دەفەرموێ ﴿فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ﴾[2]. ئیسلام بایەخێکی گەورە بە کارکردن دەدا بەبەڵگەی ئەوەی وشەی کار (العمل) و داتاشراوەکانی (٣٥٦) جار لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، ئەمەیش نیشانەی ئەوەیە ئیسلام ئاینی کارکردنە.

---

[1] الاحزاب: ٣٣.

[2] الجمعة: ١٠.

پێویستە لەسەر دەوڵەت دەرفەتی گونجاوی کار بۆ ئەوانەی توانای کارکردنیان هەیە دەستەبەر بکا. کاتێك کەسێك پیر دەبێ یان توانای کارکردنی نامێنێ خەرجی دەکەوێتە سەر خزمان. هەر خزمێك میراتگری خزمێکیتری بێ نەفەقەی دەکەوێتە سەری، لەبەرئەوەی خوا نەفەقەکێشانی بە میراتەوە بەستۆتەوە و دەفەرموێ: ﴿وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ﴾. پاشان دەفەرموێ: ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ﴾[1]. واتە: ئەگەر باوکی منداڵ مرد میراتگرەکەی (میراتگری منداڵەکە) خەرجی دەکێشێ. ئەگەر دوو میراتگر یەکێکیان نەدار بوو نەفەقەی دەکەوێتە سەر ئەویتریان ئەگەر دارا بوو. ئەگەر خزمێکی دارای نەبوو کە هەژارە بێتواناکە بەخێو بکا، زەکاتی دەدرێتێ، ئەگەر زەکات بەشی نەکرد بە بەیتولماڵ دەسپێردرێ. کاتێ عومەری کوڕی خەتاب پیرە پیاوێکی دی سواڵی دەکرد لەکاتێکدا سواڵکردن لە سایەی خیلافەتەکەیدا قەدەغە کرابوو، لێی پرسی کە بۆچی سواڵ دەکا؟ پیرە پیاوەکە وەڵامی دایەوە: ئەی میری ئیمانداران! جزیە و هەژاری. ئەوکات عومەر زانی ئەو پیاوە زیمییە، جا وەڵامی دایەوە: هەرچی جزیەیە ئەوە لەسەرمان هەڵگرتیت، هەرچی هەژاریەکەیشە، وا لە بەیتولماڵ ئەوەندەت بۆ دەبڕینەوە کە بەشت بکات و پێویستت بە دەستپانکردنەوە نەبێ.

ئەگەر بەیتولماڵ بێتوانا بوو، پێویستە دەوڵەت هێندە لە دەوڵەمەندەکان وەربگرێ کە پێویستی هەژارانی پێ پڕ بکاتەوە[2]. خوا دەفەرموێ ﴿وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ﴾[3]..

---

[1] البقرة: ٢٣٣

[2] المحلى: ٢٥٦/٦ وما بعدها.

[3] الذاريات: ١٩.

له ئیسلامدا جیاوازی لەنێوان نێر و مێدا نیە لە کرێ و دەسکەوتی کاردا. خوا دەفەرموێ ﴿أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ﴾[1]. هیچ کۆتێك لەسەر کارکردن نیە، کرێکار ئازادیی رەهای هەیە لە هەڵبژاردنی کاردا، بەو مەرجەی کارەکەدروست بێت و زیان بە کەسانیتر نەگەیەنێ و لەگەڵ سیستمی گشتیدا بەریەك نەکەوێ.

٨- مافی فێربوون:

فێربوون هەر ماف نیە بەڵکو لەسەر هەموو نێر و مێیەك واجبە، لەبەرئەوەی یەکەمین ئایەت لە قورئانی پیرۆز دابەزیوە فەرمانی بە خوێندن کردوە. ئەوەتا خوای گەورە روو بە پێغەمبەرەکەی کە مەبەستی هەموو مرۆڤێکە لە خێزانی مرۆڤایەتی دەفەرموێ ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ، خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ، اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ، الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ، عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾[2].

ئیسلام یەکەمین شەریعەتە لە دنیادا فەرمانی بە نێردە و رۆیشتن لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکیتر بۆ بەدەستهێنانی هەموو جۆرەکانی زانست کردوە، خوا دەفەرموێ ﴿فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ﴾[3]. ئیسلام لە فێربوون و فێرکردندا جیاوازی لەنێوان نێر و مێدا نەکردوە. پێغەمبەرﷺ دەفەرموێ (طلب العلم فريضة على كل مسلم)[4]. واتە هەموو ئافرەتێکی موسڵمانیش.

---

[1] ال عمران: ١٩٥.

[2] العلق: ١-٥.

[3] التوبة: ١٢٢.

[4] سنن ابن ماجة: ٨/١، برقم(٢٢٤).واتە: داواکردنی زانست لەسەر هەموو موسڵمانێك فەرزە.

چەند ئافرەتێك سكالآیان هێنایە لای پێغەمبەرﷺ كە پیاوان زیاتر لە كۆڕ و كۆبوونەوەكانیدان و داوایان لێكرد كاتێك بۆ فێركردنی ئەوانیش تەرخان بكا، ئەویش ڕازی بوو و كاتێكی بۆ ئەوانیش تەرخان كرد كە تێیدا سەردانی بكەن.

پێغەمبەرﷺ دەفەرموێ (الحكمة ضالة المؤمن، فحيث وجدها فهو احق بها)[1]. جیاوازی لەنێوان زانستێك و زانستێكیتردا نەكردوە، بەڵكو قورئان فەرمانی بەوە كردوە و پێشكەوتن و پەرەسەندن لە بواری زانستی تیۆری و پراكتیكی و تەكنەلۆژیدا بۆ دروستكردنی كەرەستە جەنگیەكان و باڵادەستیی سەربازی بەسەر دوژمنی لەسەر موسڵمانانی پێویست كردوە. دەفەرموێ ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ﴾[2]. مەبەست لە ئیرهاب لە ئایەتەكەدا ترساندنە، لەبەرئەوەی ئەگەر دوژمن زانی لایەنی بەرانبەر هەمان هێزی بەرگریی ئەو یان بەهێزتری هەیە، زات ناكا دەستدرێژی بكاتە سەر.

یەكەمین كەس فێركردنی كردە فیدیە بۆ ئازادكردنی دیل پێغەمبەر بوو كاتێ داوای لە دیلەكانی بەدر كرد هەریەكەیان لە بەرانبەر ئازادكردنیاندا دە كەس لە منداڵانی موسڵمانان فێری خوێندەواری بكا. ئەگەر موسڵمانان شوێن فەرمانی قورئان و پێغەمبەر بكەوتنایە بەر لە ئەمەریكا لەسەر هەسارەی مەڕیخ دادەبەزین.

فێركردن لە ئیسلامدا بەخۆڕاییە و نابێ مووچەی لەسەر وەربگیرێ، لەبەرئەوەی واجبە و وەرگرتنی كرێ لەسەر واجب دروست نیە.

ئەمە ئەوە بوو فیقهزانانی شەریعەتی ئیسلامی تا سەدەی چوارەمی كۆچی لەسەری گیرسابوونەوە، پاش ئەوە فتوایان دا كە مووچەیەك بۆ مامۆستا لە

---

[1] سنن الترمذي: ٥/٥، برقم (٢٦٨٧)، وسنن ابن ماجة: ٢/١٣٩٥، برقم (٤١٦٩).واتە: حیكمەت ونبووی ئیماندارە، لە هەركوێ بینیەوە لە هەموو كەس لەپێشترە بۆی.

[2] الانفال: ٦٠.

بـەیتولماڵ ببڕێتـەوە لەبەرانبـەر خۆتـەرخانکردنی بـۆ فێرکـردن، نـەك لـە بەرانبـەر فێرکردنەکـە. ئـیبن حـەزم لـە کتێبـی (الاحکـام فی اصـول الاحکـام)دا دەڵـێ "حـاکم مولزەمە بە دابینکردنی هەموو کەرەستەکانی فێرکردن بەخۆڕایی بـۆ هـەمووان بـەبێ جیاوازی".

٩- مافی ئازادیی بیروڕا:

دەتـوانین بڵـێین: ئـەم مافـە لـە هـیچ سـەردەمێك و لـە سـایەی هـیچ یاسـا و شەریعەتێکدا شوێنی شایستە و ڕێچکەی ڕاستەقینەی خۆی وەرنـەگرتووە، تـەنها لـە سایەی شەریعەتی ئیسلامیدا نەبێ کاتێ ئەو شەریعەتە بەشێوەیەکی ڕاست جێبەجێ دەکرا، وەك لە سەردەمی خەلیفـە ڕاشیدەکاندا. بەڵگـەی واقیعـی هـەن لەسـەر ئـەم ڕاستییە، لەوانە: مشتومڕی ئافرەتێك (خەولەی کچـی حەکـەم) و دەمەتـەقێی لەگـەڵ پێغەمبەرﷺ سەبارەت بە ناکۆکیەکەی لەتەك مێردەکەی (ئەوسی کوڕی صـامت) کـە زیهاری کردبوو. زیهاریش لای عەرەبی پێش ئیسلام وەك تەڵاق وابوو. خەولـە گـوتی: ئەی پێغەمبەری خوا! ئەوسی مێردمماڵەکەمی خوارد و گەنجێتی فەوتانـدم و سـکی خۆمم بۆ پڕاند، تا کە چوومە تەمەن و لەسکوزا کەوتم، زیهاری کردم. پێغەمبەریشﷺ وەڵامی دایەوە: پێم وایە تۆ ئیتر لێی حەرام بوویت. خەولە گەڕایەوە و دیسان لەگـەڵ پێغەمبەر کەوتە گفتوگۆ و بەوپەڕی ئازادییەوە گفتوگۆی لەگەڵ دەکرد و پێـی گـوت: چەند کچێکم لێی هەیە ئەگەر بیاندەمە ئـەو دەفـەوتێن و ئەگـەر بیانهێنمـە لای خـۆم برسی دەبن. پێغەمبەرﷺ دیسان پێی گوتەوە:پێم وایە تۆ ئـیتر لێـی حـەرام بوویـت. خەولە بە حوکمەکە سوکنایی نەهات و گوتی: هانـای خـۆم و ئـەو کچـانە دەبنـە بـەر قاپیی خوا. پاش ئەوە ئەم ئایەتە دابەزی: ﴿قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ، الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَائِهِمْ مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ إِنْ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًا

وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ، وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا﴾[1].

له بەڵگەکانی ئازادیی را له ئیسلامدا:

لەو بەڵگانە، مشتومڕ و بەرهەڵستیکردنی ژنێکی ئاسایی بوو دژبەبڕیارێکی عومەری کوڕی خەتاب -خوا لێی رازی بێ- کاتێ خەلیفە ویستی لای سەرووی مارەیی دیاری بکا. بۆ بەرهەڵستیەکەیشی ئایەتی ﴿وَإِنْ أَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا﴾[2]، کردە بەڵگە. بەوە بەڵگەگیری کرد و لە راکەی پاشگەز بوویەوە لەکاتێکدا ئەو سەرۆکی دەوڵەت و خەلیفەی موسڵمانان بوو و لەبەردەم خەڵکدا گوتی: "ژنێك پێکای و عومەر هەڵەی کرد"[3].

کاتێ عومەری کوڕی خەتاب، کە بە توندی ناسراوە، بوویە خەلیفە و بەرپرسیارێتیی دەوڵەتی ئیسلامی گرتە دەست، وتاری بۆ خەڵك دا و پێیانی گوت: "هەرکەس لە ئێوە خوار و خێچیەکی لە مندا بینی با راستی بکاتەوە"، پیاوێك لە خەڵکی ئاسایی هەستا و پێی گوت: "وەڵاهی ئەگەر خوار و خێچیەکمان لە تۆدا بینی بە شمشێرەکانمان راستی دەکەینەوە". دەبێ عومەری کوڕی خەتاب چی گوتبێ؟ ئایا گوتی دەی لێی بپرسنەوە و سزای بدەن لەبەرئەوەی بێئەدەبی بەرانبەر میری ئیمانداران کردوە؟! نەخێر، بەڵکو گوتی: "سوپاس بۆ خوا کە کەسانێکی لەنێو موسڵماناندا هەڵکەوتوە خوار و خێچیەکانی عومەر راست بکەنەوە".

---

[1] المجادلة: ١-٣.

[2] النساء: ٢٠.

[3] ينظر: كشف الخفاء: ١/٣١٧.

ئەم گفتوگۆ ئاشکرایەی نێوان سەرۆکی دەوڵەت و هاوڵاتیەکی ئاساییدا بە یەکێك لە نایابترین نموونەی دیموکراسی کە بەخەیاڵی مرۆڤدا بێ و رادەی ئەو ئازادیی دەربڕینە بەهەموو راشکاوی و بوێریەکەوە، دێتە ژماردن.

نموونەیتر زۆرن و بەو چەند نموونەیە لە ئازادیی بیروڕا لە ئیسلامدا بەس دەکەین.

١٠- مافی ئازادیی بیرکردنەوە:

بیرکردنەوە بریتییە لە تێڕوانینی فیکری، تێڕوانینیش بریتییە لە تێبینیکردنی مەعقول بۆ بەدەستهێنانی نەزانراو (مجهول)، واتە بیرکردنەوە لە زانیارییە ئەمبارکراوەکان لە وێنا و بەڕاست زانینەکان (التصديقات) لە عەقڵدا بۆ بەدەستهێنانی نەزانراوی تەسەوری و تەسدیقی. هەموو پەرەسەندنێك لە هەر بوارێکی ژیاندا بەرەنجامی بیرکردنەوەیە. هەموو نەوەیەك بیر لە شتە بەرچاوەکان و لەو کەلەپوورەی لە پێشینانیەوە بۆی ماوەتەوە، دەکاتەوە، تا زانیاری و بەرهەمی نوێ بخاتە سەر ئەو زانیاری و بەرهەمانەی هەیەتی، رێك وەك بازرگانیکردن بە سەرمایەیەك بۆ بەدەستهێنانی قازانجی نوێ. ئەمە یاسای ژیانە لە گەردووندا. قورئانی پیرۆز لە زۆر ئایەتدا فەرمان بە بیرکردنەوە دەکا. لەوانە: ﴿كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾[1]. ﴿هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ﴾[2]. ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ، الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾[3].

---

[1] البقرة: ٢١٩.

[2] الانعام: ٥٠.

[3] ال عمران: ١٩٠–١٩١.

قورئان سەدان ساڵ بەر لە جاڕنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤ (م/ ١٢) فەرمانی بەمە کردوە، لەبەرئەوەی ئازادیی بیرکردنەوە لە جیاکەرەوەکانی مرۆڤە لە بوونەوەرە زیندووەکان و لە پێویستیەکانی ژیانە. پێغەمبەریش ﷺ جەختی لەسەر فەرمانەکانی قورئان کردۆتەوە و فەرمویەتی: (لا تكونوا أمّعه، تقولون: ان احسن الناس احسنًا، وان ظلموا ظلمنا، ولكن وطّنوا انفسكم ان احسن الناس ان تحسنوا، وان اساؤوا فلا تظلموا)[1].

ئەمە هاندانە بۆ لاساییەکردنەوە و کارکردن بەپێی عەقڵ و پشتبەستن بە بیرکردنەوە. لەو شتانەیشدا کە بیرکردنەوەی هەندێ کەس پێیان ناگا، با پرسیار لە شارەزایان بکەن وەك خوا دەفەرموێ: ﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾[2].

بیرکردنەوە هەر بەتەنها ماف نیە، بەڵکو یەکێکە لە پێویستیەکانی ژیان لە ئیسلامدا.

١١- مافی ئازادیی هاتوچۆ و مافی پەنابەری:

هیچ یاسایەك لە جیهاندا نیە هێندەی شەریعەتی ئیسلامی رێگری لەبەردەم ئازادیی هاتوچۆ (حرية التنقل)هەڵگرتبێ، لەبەرئەوەی رەگەزنامەی موسڵمان ئیسلامە، هەربۆیە هیچ بەربەستێك لەبەردەم هاتوچۆی لەناوەوە و دەرەوەی وڵاتدا نیە مەگەر لە حاڵەتێکدا لەگەڵ بەرژەوەندیی گشتی لێك بدات. یەکەمین جێبەجێکردنی هاتوچۆ و کۆچکردن و پەنابەری کۆچی پێغەمبەرﷺ بوو لە مەکەوە بۆ

---

[1] صحيح الترمذي بشرح ابن العربي، باب البر والصلة: ٨/١٧٠.واتە: چاولێکەر مەبن کە بڵێن: ئەگەر خەڵك باش بوون ئێمەیش باش دەبین و ئەگەر ستەمیان کرد ئێمەیش ستەم دەکەین، بەڵکو خۆتان دامەزراو بکەن کە ئەگەر خەڵك باش بوون ئێوەیش باش بن، ئەگەر خراپیش بوون ئێوە ستەم نەکەن.

[2] النحل: ٤٣.

مەدینە. لە گەشترین وێنەکانی هاوکاریی نێوان خەڵك لە مێژوودا هاوکاریی نێوان یاریدەدەر و کۆچەریەکانە لەگەڵ پێغەمبەرﷺ. ئەو کۆمەکی و پەنادانەی یاریدەدەرەکان پێشکەشی کۆچەریەکانیان کرد بەڕادەیەك بوو مێژووی مرۆڤایەتی بەخۆیەوە نەدیوە. خوای گەورە فەرمانی بە پێغەمبەرەکەی کردوە تەنانەت کۆمەکیی دوژمنانیشی بکات ئەگەر هاتوو هانایان بۆ هێنا و دەفەرموێ: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ﴾[1].

هاتوچۆکردن لە ئیسلامدا دەستەبەرە جا چ ئەو هاتوچۆیە بۆ سەیر و سەفا بێ، یان بۆ بازرگانی یان چارەسەری نەخۆشی یان هەر مەبەستێکیتری رەوا. قورئانی پیرۆز لە چەندین ئایەتدا باسی ئەم مافەی کردوە، لەوانە: ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ﴾[2]. ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ﴾[3]. لەوانەیە هاتوچۆ واجبێك بێ بۆ پاراستنی ئاین یان ژیان یان ناموس یان ماڵ، خوا دەفەرموێ: ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا﴾[4].

ئازادیی هاتوچۆ چواردە سەدە پاش پەسەندکردنی لە قورئانی پیرۆزدا، لە جاڕنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤدا هاتووە (م/٢٣). وەلی ئەمر بۆی هەیە لەبەر بەرژەوەندیی گشتی ئازادیی هاتوچۆ بۆ ماوەیەکی دیاریکراو سنووردار بکا، وەك عومەری کوڕی خەتاب-خوا لێی رازی بێ- لەبەر بەرژەوەندیی موسڵمان گەورە هاوەڵانی لە لە یاریدەدەر و کۆچەریەکان قەدەغە کرد لەوەی بەبێ مۆڵەتی ئەو شاری

---

[1] التوبة: ٦.

[2] الملك: ١٥.

[3] الانعام: ١١.

[4] النساء: ٩٧.

مەدینە بەجێبێڵن، ئەویش بۆ ئەوەی سوود لە راوێژیان وەربگرێ لەو رووەوە ئەوان ئەهلی راوێژ بوون و لە قایمکردنی پایەکانی دەوڵەتە ئیسلامییە تازەکەدا یارمەتی بدەن.

لەوانەیە رێگریکردن بەهۆی تەندروستیەوە بێ، پێغەمبەرﷺ دەفەرموێ: (اڎا سمعتم الگاعون بارچ فلا تدخلوها، واڎا وقع بارچ وانتم فيها فلا تخرجوا منها)[1].

ئیسلام تەنها بە بەخشینی مافی ئازادیی هاتوچۆوە نەوەستاوە، بگرە پارێزگاری لە سەلامەتیی هاتوچۆیش کردوە لەرێی سەپاندنی توندترین سزا بەسەر چەتە رێگرەکان کە هەڕەشە لە ماڵ و گیانی رێبواران دەکەن. خوا دەفەرموێ: ﴿إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾[2].

١٢- مافی حورمەتی ماڵ:

ماڵ ئەو شوێنەیە مرۆڤ بەشێوەیەکی ئاسایی بەشێوەیەکی هەمیشەیی یان کاتی تێیدا دەژی. ماڵە تایبەتەکان لە ئیسلامدا حورمەتیان هەیە و بەبێ پێویستی نابێ بچیتە ناویان. لەراستیدا حورمەتی ماڵ تەواوکەری ئازادیی کەسی یان ئەنجامی ئەوەیە. چاودێریکردنی ئەم مافە ئارامی تاك لە ماڵەکەیدا مسۆگەر دەکا، کەس بێزار و نیگەرانی ناکا، بەتایبەت لە شەودا کە نیگەرانکردن کاریگەرترە.

---

[1] بڕوانە: صحيح البخاري: ١٢٨١/٣، وصحيح مسلم: ١٧٣٧/٤.واتە: ئەگەر بیستتان تاعون لە ناوچەیەکدا هەیە مەچنە ناوی، ئەگەر لە ناوچەیەکدا روویدا کە ئێوە تێیدا بوون لێی دەرمەچن".

[2] المائدة: ٣٣.

قورئانی پیرۆز جەختی لەم مافە کردووە و دەفـەرموێ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (٢٧) فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾[1]. بەوەیش خـوا ماڵـەکانی کردووەتـە ئارامگایەك کە خەڵك رووی تێدەکەن، تێیانـدا رۆحیـان ئـارام و دەروونیـان ئاسـوودە دەبێ و ئابڕوو و حورمەتیان پارێزراو دەبێ. ماڵەکان ناتوانن ئەم ئامانجانـە بێننـە دی تا نەبنە مەنزڵگایـەکی ئـارام کـە کـەس بـەبێ زانیـاری و مۆڵـەتی خاوەنەکـەی خـۆی بەسەردا نەدات، شکاندنی حورمەتی ماڵ لەلایەن ئەوانەی بەبێ مۆڵەتدەچنە ناویەوە، چاویان بەڕووی عەورەتی خەڵکدا هەڵدەتەقێنێ.

قورئـان بـە (استئناس) گوزارشـتی لـە مۆڵـەتوەرگرتن کـردوە، کـە دەربڕینێکـە ئاماژەیە بۆ نەرمی مۆڵەتوەرگرتن و نەرمیی شێوەی هاتنی لەدەرگادەر، کە گوشادی لە دڵی خاوەن ماڵ و ئامادەیی بۆ پێشوازیکردنی دروست دەکا. پـاش مۆڵەتخواسـتن دەردەکەوێ کەسێك لە خاوەن ماڵەکە لە ماڵە یان کەس لە ماڵ نیە. ئەگەر ماڵ چۆڵ و کەسی تێدا نەبوو نابێ پاش مۆڵەتخواستن مل بنێت و بچێتە ژوورەوە، لەبەرئـەوەی بەبێ مۆڵەتدان چوونەژوورەوە دروست نیە. خـوا دەفـەرموێ: ﴿فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ﴾[2]. ئەگـەر کەسیشـی تێـدا بـوو ئـەوا تـەنها مۆڵەتخواستن بەس نیە بۆ چوونە ژوورەوە، بەڵکو ئەوە تەنها داوای رێپێدانـە، ئەگـەر خـاوەن مـاڵ مۆڵـەتی بەچـوونەژوورەوە نـەدا، نابێتـە بچێتە ژوور و پێویسـتە بـەبێ سرتەسرت و چاوەڕوانی شوێنەکە بەجێبێڵێ. ﴿وَإِنْ قِيلَ لَكُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى

---

[1] النور: ٢٧–٢٨.

[2] النور: ٢٨.

﴿لَكُمْ﴾[1]. بگەڕێنەوە بەبێ ئەوەی دڵتان گەرد بگرێ و بەبێ ئەوەی هەست بەوە بکەن خاوەن ماڵ سووکایەتی پێکردوون یان لێتان بێزارە، چونکە خەڵك نهێنی و عوزری خۆیان هەیە و پێویستە هەڵسەنگاندنی هەڵوێستەکە بۆ خۆیان بەجێ بهێڵرێ. ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾[2]. واتە خوا بە شاردراوەکانی نێو دڵ زانایە و لە پاڵنەر و ورووژێنەرەکانی ناوی ئاگەدارە.

لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە قورئان بەرنامەی ژیانە. بۆیە بەو رادەیە بایەخ بەم شتە بچوکانەی ژیانی کۆمەڵایەتی دەدا، لەبەرئەوەی مۆڵەتخواستن حورمەت بۆ ماڵەکان مسۆگەر دەکات و بەهۆیەوە دەبنە شوێنی ئارامی و ئۆقرەیی و خاوەنەکانیان لە شەرم و تەریقبوونەوە و ناڕەحەتبوون دەپارێزێ، کە دەشێ بەهۆی لەپڕ خۆبەماڵدا کردن و دەرکەوتنی ئابڕوویان، ئابڕوی خواردن بێ یان ئابڕوی پۆشاك و کەلوپەل دووچاریان ببێ. لەوانەیە ئەو ماڵە حەز نەکەن بەبێ ئامادەکاری و خۆکۆکردنەوە و جوانکاری خەڵك لەپڕ بەو شێوەیە بیانبینن.

١٢- مافی یەکسانی لەبەردەم دادگەدا:

لە گرنگترین توخمەکانی ئاسایش و ئۆقرەیی و هەستکردن بە حەوانەوەی دەروونی و کەرامەتی تایبەت، ئەوەیە مرۆڤ هەست بکا پارێزبەندیی تەواوی هەیە لەبەردەم هەر جۆرە حەیفێکی یاسایی و قەزاییدا و لە بواری داوەریکردن، یان دادگەکان یان سزاداندا هیچ فەرق و جیاوازیەك لەنێوان کەسێك و کەسێکیتردا نیە بەهۆی پلە و پایەی سیاسی یان کۆمەڵایەتی یان ئابووری یان بەهێزی و بێهێزی یان نەژاد یان رەنگی پێستی و ئەو شتانە، هەروەها تاك هەست بکا قەزایەکی سەربەخۆ و

---

[1] النور: ٢٨.

[2] النور: ٢٨.

بێگەرد هەیە کە دادپەروەرانە و دوور لە هەر کارتێکردنێکی دەرەکیی ماددی یان مەعنەوی، تەماشای کێشەکەی دەکا.

هەموو ئەمانە بەدەق لە چەندین ئایەتی قورئانی پیرۆزدا هاتوون و پیغەمبەریش(ﷺ) بە گوتە و داوەریی خۆی دووپاتی کردوونەتەوە بەر لەوەی جارنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤ لە مادەی دەیەمیدا بڵێ: "هەموو مرۆڤێك، بەتەواوی یەکسانی لەگەڵ ئەوانیدیکەدا، بۆ بڕیاردان لە ماف و ئەرکەکانی و هەر جۆرە تاوانێك بخرێتە ئەستۆی، مافی ئەوەی هەیە کێشەکەی بەشێوەیەکی رەوا و ئاشکرا لەلایەن دادگەیەکی سەربەخۆ و بێلایەنەوە ببینرێ".

چواردە سەدە بەر لەو جارنامەیە (ساڵی ١٩٤٨) خوای گەورە فەرمانی بە حاکم و دادوەرەکان کردووە لەکاتی داوەریکردنیان لە کێشەکانی نێو خەڵکدا دادپەروەری ئامانجیان بێ و دەفەرموێ ﴿وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ﴾(١). وشەی (الناس) هەموو تاکێکی مرۆڤ دەگرێتەوە لەبەرئەوەی (ال)ی ئیستیغراقی چووەتە سەر و لە دەستەواژە گشتیەکانە. هەروەها دەفەرموێ ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾(٢).

خوا فەرمانی کردوە تەنانەت لەگەڵ دوژمنانیش رەچاوی دادپەروەری بکرێ و دەفەرموێ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى﴾(٣) واتە: با رقبوونتان لە قەومێك واتان لێنەکات دادپەروەر نەبن، دادپەروەر بن لەبەرئەوەی دادپەروەری لە تەقواوە نزیکترە. هەروەها فەرمانی کردوە لە قسە و حوکمداندا لەگەڵ خزم و بێگانە، نزیك و نامۆ وەك یەك بن و دەفەرموێ ﴿وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ

---

(١) النساء : ٥٨.

(٢) النحل: ٩٠.

(٣) المائدة: ٨.

كَانَ ذَا قُرْبَى﴾[1].. فەرمان بە پێغەمبەرەکەی دەکا بە دوژمنـانی خـوا رابگەیـەنیّ کـە ئەو فەرمانی پێکراوە دادپەروەرانە داوەرییان لەنێوانـدا بکـات و دەفـەرمویّ ﴿فَلِـذَلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنْـتُ بِمَـا أَنْـزَلَ اللَّـهُ مِـنْ كِتَـابٍ وَأُمِـرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ﴾[2].

لە ئیسلامدا کەس لەبەردەم قەزادا پارێزبەندی نیە، حاکم و مـەحکوم وەك یـەکن، لەبەرئەوەی هەموویان مرۆڤن و هیچ جیاکەرەوەیەکیان نیـە کـە لەبـەردەم قـەزادا لـە کەسانیتریان جویّ بکاتەوە. خوای گەورە بـە پێغەمبەرەکـەی دەفـەرمویّ: ﴿قُـلْ لَـا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبَ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَمَـا مَسَّنِيَ السُّوءُ إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾[3].

کاتێکیش مەرگ بەردەرگای بە پێغەمبەرﷺ گرت، فـەرموی: "شـەلاقم لـە پشـتی کیّ داوە ئەوە پشتم با لیّی بداتەوە، جوێنم بـە ناموسـی کـیّ داوە ئـەوە ناموسـم بـا جوێنی پیّ بداتەوە"[4]. کاتیّ عەمری کوڕی عاص داوای پارێزبەندی بـۆ والیـەکان لـە عومەری کوڕی خەتاب کرد، رەتـی کـردەوە و گـوتی مـن والیـەکانم نـەناردوە تـا لـە پشتیان بدەن و دەیەکیان ببەن، ئـەوەی وای لێکـرا بـا بـەرزی بکاتـەوە بـۆم تۆڵـەی لێدەکەمەوە. بینیم پێغەمبەری خوا تۆڵەی لە خۆی کردەوە".

فیقهزانانی شەریعەت کۆکن لەسەر ئەوەی قیساس لەنێوان والی و کاربەدەسـتان و باقیی خەڵکدا جێبەجیّ دەکـریّ، لەبەرئـەوەی ئایـەت و حەدیسـەکان بەگشـتی قسـە دەکەن. لەو ئایەتانە ﴿فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْـراً يَـرَهُ، وَمَـن يَعْمَـلْ مِثْقَـالَ ذَرَّةٍ شَـرّاً

---

[1] الانعام: ١٥٢.

[2] الشورى: ١٥.

[3] الاعراف: ١٨٨.

[4] المعجم الأوسط، للطبراني: ٣/١٤٠، برقم (٢٦٢٩).

يَرَهُ﴾[1]. لەفزی (من)، واتە هەرکەس،ئیسمی شەرتە و گشتی دەگەیەنیٚ و هەموو مرۆڤێك دەگرێتەوە، جا پایەکەی هەرچی بیٚ.

کاتێك خەلیفە ئەبوبەکری سدیق–خوا لێی رازی بیٚ– بەیعەتی پێدرا و ئەرکی جێنشینیی پێغەمبەری خوا گرتە ئەستۆ، لەبەردەم خەڵکدا وتاریدا بەقسەیەك کە جەخت لە مانای یەکسانیی نێوان دەسەلاٚت و جەماوەر دەکا و گوتی "خەڵکینە ! من کرامە بەرپرس بەسەرتانەوە و لە ئێوەیش باشتر نیم، ئەگەر کاری باشم کرد یارمەتیم بدەن، ئەگەر خراپیشم کرد راستم بکەنەوە". وتارەکەیشی بەوە کۆتایی پێهێنا کە گوتی "گوێڕایەڵیم بکەن تا من گوێڕایەڵیی خوا و پێغەمبەرەکەی دەکەم، ئەگەر سەرپێچیی خوا و پێغەمبەرەکەیم کرد، هیچ مافێکی گوێڕایەڵیکردنم بەسەرتانەوە نامێنیٚ".

ئەوەتا میری ئیمانداران عەلی کوڕی ئەبوتالیب– خوا لێی رازی بیٚ– قەڵغانەکەی ون دەکات و لای جولەکەیەك دەیدۆزێتەوە کە دەڵیٚ هی خۆمە، ئەویش کێشەکە بۆ قازیی شورەیح بەرز دەکاتەوە و لە بەرژەوەندیی جولەکەکە بڕیار دەدا، لەبەرئەوەی خەلیفە بەڵگەیەکی شەرعی بۆسەلماندنی سکالاٚکەی نەبوو.

لە قەزای ئیسلامدا هیچ تکا و واسیتە و خزمایەتیەك نیە:

عائیشەی دایکی بڕواداران دەگێڕێتەوە کاتێك ئوسامە هاتە لای پێغەمبەرﷺ تا تکا بۆ ژنێکی مەخزومی خاوەن پلەو پایە لەنێو قەومەکەیدا بکا کە دزی کردبوو، پێغەمبەری خواﷺ پێی گوت: ئایا لە حەدێك لە حەدەکانی خوادا شەفاعەت دەکەیت؟.. پاشان هەستا و دەستی بەقسەکردن کرد و گوتی "ئەی خەڵکینە ! قەومەکانی پێش ئێوە بۆیە لەناو چوون لەبەرئەوەی ئەگەر کەسێکی بەدەسەلاٚت دزی بکردایە وازیان لیٚ دەهێنا، ئەگەر کەسێکی لاوازیش دزی بکردایە سزایان

[1] الزلزلة : ٨

دەدا"[1]. لە گێڕانەوەیەکیتردا هاتووە گوتویەتی: سوێند بەوەی گیانی منی بەدەستە ئەگەر فاتیمەی کچی محەمەد دزی بکردایە دەستم دەبڕی".

گەرەنتیەکانی یەکسانی لەبەردەم قەزادا:

ئیسلام گەرەنتیی زۆری داناوە بۆ ئەوەی قازی هەر کەس مافی خۆی بداتێ، لەوانە:

أ- ڕێسایەکی شەرعیی ئوسوڵی دەڵێ: ئەسڵ ئەستۆپاکییە، ڕێسایەکی یاسایی لەم ڕێسایە نزیك کەوتۆتەوە کە دەڵێ: تۆمەتبار بێتاوانە تا تاوانباریی دەسەلمێ. مرۆڤ لەکاتی لەدایکبوونیدا ئەستۆی لە هەموو جۆرە باپەندیەکی جینایی و مەدەنی، پاکە. کاتێك دەچێتە نێو شەڕی ژیان و لەگەڵ نەوەکانی ڕەگەزەکەی لێك دەخشێ، ئەگەر داوایەك لەدژی بۆ بەردەم قەزا بەرز کرایەوە، پێویستە قازی بە (استصحاب) بەچاوی ئەم مرۆڤە بێتاوانەی کاتی لەدایکبوونی تەماشای بکا. (استصحاب)یش سەرچاوەیەکی ئاشکراکەرە لەسەرچاوەکانی ئەحکام لە شەریعەتی ئیسلامیدا، ئەگەر بەڵگەیەك دژی نەبوو.

ب- پێویستە قازی بەپشتبەستن بە ئیفادەی شایەتەکە بڕیار نەدا تا لە ڕاستگۆیی و بێگەردی و ئەمانەتی دڵنیا دەبێ. لە ئیسلامدا قازی بۆی نیە بە ئیفادەی شایەتەکان حوکم بدات تا کەسێکی جێمتمانە تەزکیەیان نەکات. خوا دەفەرموێ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾[2].

ج- لە مەرجەکانی لێوەشاوەیی مرۆڤ بۆ وەرگرتنی ئەرکی دادوەری ئەوەیە دادپەروەر و دەستپاك و بێگەرد و ئازا بێ، کارتێکەرە دەرەکیەکان کاری

---

[1] متفق عليه. سبل السلام:٤/٢٦.

[2] الحجرات: ٦.

تێنەکەن. فیقیهزانانی شەریعەت لە سەرەتای ئیسلامەوە لەسەر ئەمە یەکدەنگن.

د- چاودێریکردنی توندی وەلی ئەمر (سەرۆکی دەوڵەت) بۆ قەزا و بڕیارەکانی و لێپرسینەوەیان بە دەستێکی ئاسنین ئەگەر لە بڕیاردانیاندا، لەبەر بەرژەوەندیەکی مادی یان مەعنەوی یان هەر کاریگەریەکیتر، بەلای یەکێك لە دوو لایەنە ناکۆکەکەدا دایانشکاند. باشترین بەڵگەیش چاودێریکردنی عومەری کوڕی خەتابە لە سەردەمی خیلافەتەکەیدا بۆ قازیەکانی. یەکێك لە نموونەکانی ئەو چاودێریەیشی ئەو نامەیەتی کە بۆ ئەبوموسای ئەشعەری نووسیوە و تێیدا گرنگترین پابەندییەکانی قازی لە داوەریکردندا روون دەکاتەوە، تێیدا دەڵێ: (فعليك بالعقل والفهم وكثرة الذكر، فافهم اذا ادلى اليك الرجل الحجة فاقض اذا فهمت، وامض اذا قضيت، فانه لا ينفع تكلم بحق لانفاد له، واس بين الناس في وجهك وعدلك ومجلسك وقضائك، حتى لا يطمع شريف(قوي) في حيفك، ولا ييئس ضعيف من عدلك[1] ....).

ھ- تاقیکردنەوەیەکی ورد و بێگەردی قازی بەر لە دامەزراندنی تا دەربکەوێ کە بۆ دتوەریکردن شیاوە. وەك ئەوەی پێغەمبەرﷺ مەعازی کوڕی جەبەلی تاقیکردەوە کاتێ بۆ قەزای یەمەن پاڵاوتی و پێی گوت: ئەگەر بابەتێکت هاتە بەردەست چۆن بڕیاری تێدا دەدەیت؟ گوتی: بەگوێرەی کتێبی خوا داوەری

---

[1] بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع: ٩/٤٠٩٢ وما بعدها.
واتە: عەقڵ و تێگەیشتنت بەکار بێنە و زیکرت زۆر بێ. بزانە ئەگەر پیاوێك بەڵگەیەکی خستە بەردەمت، ئەگەر تێگەیشتیت بڕیاری تێدا بدە، ئەگەر بڕیاریشتدا جێبەجێی بکە، چونکە هەقگوتن بەبێ جێبەجێکردنی سوودی نیە. لە رووبەڕوبوون و دادپەروەری و مەجلیس و داوەریکردنتدا لەگەڵ خەڵك یەکسانبە، تا بەدەسەڵاتێك چاو نەبڕێتە ستەمکاریت و بێدەسەڵاتێکیش لە دادپەروەریت بێئەمێد نەبێ.

دەكەم؟ گوتی: ئەی ئەگەر لە كتێبی خوادا نەتدۆزیەوە. گوتی: بە سوننەتی پێغەمبەری خوا. گوتی: ئەی ئەگەر نە لە كتێبی خوا و نە لە سوننەتی پێغەمبەری خوادا نەتدۆزیەوە؟ گوتی: رای خۆم بەكار دێنم و كەمتەرخەمی ناكەم. پێغەمبەری خوا ﷺ دەستی لە سینگی مەعازدا و گوتی: سوپاس بۆ خوا كە نێردەی پێغەمبەری خوای سەركەوتوو كردوە بەو شێوەیەی پێغەمبەری خوا لێی رازی بێ".

و: مافی سكاڵاكردن لە ستەم (التظلم): لە ئیسلامدا سیستمێك هەیە پێی دەوترێ دەسەڵاتی ستەمكاریەكان (ولاية المظالم)، بۆ تەماشاكردنی سكاڵای هەر كەسێك لە كۆمەڵگەدا كە هەست بە ناعەدالەتیی حوكم، یان بە ستەمێك لەلایەن بەرپرسانەوە لێی كرابێ، بكات و لە سكاڵاكەیدا داوا بكا ئەو ناعەدالەتیەی بەرانبەری كراوە هەڵبگیرێ. سەرۆكی دەوڵەت لە پێشەوەی دەسەڵاتی ستەمكاریەكانەوەیە. لە ئیسلامدا زۆر بەڵگەی لەم جۆرە هەن، لەوانە: لە سەردەمی خەلیفە عەلی كوڕی ئەبوتالیبدا ژنێك براكەی مرد و میراتگرانی تەنها بریتی بوون لە ژنێك و دایكێك و خوشكێكی هەقی و دوازدە برای هەقی و دوو كچ. ئەسڵی میراتەكە دەبووە ٢٤ بەش، دوو كچەكە ١٦ بەش، دایكەكە ٤ بەش، ژنەكە ٣ بەش، بۆ دوازدە برا و خوشكەكەیش یەك بەش دەمایەوە كە تێیدا بە بنەمای "نێرێك بەشی دوو مێی هەیە" بەش دەكرا و بەشەكە دابەش نەدەبوو بەسەریاندا، هەربۆیە ٢٤ بەشە ئەسڵیەكە جارانی ژمارەی سەرەكانیان كرا پاش دانانی هەر نێرێك بە دوو بەش ٢٥X٢٤ = ٦٠٠، خوشكەكە لە كۆی گشتی پشكێكی بەركەوت و هەستی كرد ستەمی لێكراوە و بڕیارەكە نادادپەروەرانەیە، ئەویش بەم شیعرە سكاڵای خۆی بۆ خەلیفە عەلی كوڕی ئەبوتالیب– خوا لێی رازی بێ– بەرز كردەوە:

قالت أخي مات وعندما هلك ... ستمئة من الدنانير ترك

ولي بدينار شريح[1] قد حكم ... وقد أتيت اشتكي مما ظلم

قال لعل حين ذاق حتفه ... عصابة سواك خلى خلفه

وعدهم كما مضى قالت نعم ... فقال بالحق ضى وما ظلم

---

[1] واته قازى شوره‌يح.

بەشی دووەم

مافی کۆمەڵگە لەسەر تاك

له ئیسلامدا وەك چۆن تاك كۆمەڵێ مافی لەسەر كۆمەڵگە (كە لە دەوڵەتدا خۆی دەنوێنێ) هەیە، كۆمەڵگەیش كۆمەڵێ مافی لەسەر تاك هەیە. هەر مافێك، جۆر و سروشتی هەرچۆن بێ، بە هەندێ كۆت و مەرج كە قورئانی پیرۆز ناوی ناون سنوورەكانی خوا، بەستراوەتەوە. خوا دەفەرموێ: ﴿تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾[1].

هەركەس سنووری مافێك لە مافەكانی بەزاند بە ستەمكار و زیادەڕەویكار بۆ سەر مافی ئەوانیتر دادەنرێ، لەبەرئەوەی نە بە شەرع و نە بە یاسا و نە بە عەقڵ ڕەوا نیە مرۆڤ ئازادیی ڕەها و بێ قەید و شەرتی هەبێ، واتە تاك چی بوێ و كەی بیەوێ و چۆنی بوێ بیكات. تاك بەم مانایە ئازادی نیە، چونكە شتی وا جێی باوەڕ نیە مەگەر ئەو كەسە بەتەنیا و دوور لە هەر كۆمەڵە خەڵكێك بژی، لەبەرئەوەی تاكەكانی نێو هەر كۆمەڵگەیەك كۆمەڵێ بەرژەوەندی و مافی هاوبەشیان هەیە، بۆیە ناكرێ هیچكامیان ئازادییەكی ڕەهای هەبێ لە مومارەسەكردنی مافی خۆیدا بەبێ ئەوەی ئەو كارە دەستدرێژی بێ بۆ سەر ئازادی و مافی ئەوانیدی. بەڵكو دەخوازێ هەر تاكێك دەست لە بەشێك لە ئازادی و مافەكانی خۆی هەڵبگرێ لەبەرانبەر ئەوەی ئەوانیتریش لە ماف و ئازادیەكانیان بێبەش نەكا، ئەوە نرخی ژیانی هاوبەشە لە كۆمەڵگەیەك یان چەند كۆمەڵگەیەكدا.

وا لە خوارەوە بەپێی هەمان ڕیزبەندی كە لە بەشی یەكەمدا سەبارەت بە مافی تاك لەسەر كۆمەڵگە خستمانە ڕوو، چەند نموونەیەك لە مافی كۆمەڵگەیش بەسەر تاكەوە باس دەكەین.

---

[1] البقرة: ٢٢٩.

١- مافی ئازادیی عەقیدە:

ئەگەرچی ئیسلام مافی بە هەموو ئادەمیزادێك داوە ئەو عەقیدەیەی قەناعەتی پێی هەیە هەڵیبژێرێ، بەڵام ئەم ماف و ئازادیەی بە هەندێ کۆت سنووردار کردوە، لە گرنگترینیان ئەوەیە مومارەسەکردنی ئەو مافە لەتەك سیستەمی گشتی و ئادابی گشتیدا تێك نەگیرێ.

٢- مافی ژیان:

ژیانی هەموو تاکێك لە هەر کۆمەڵگەیەکدا لەنێوان خۆی و ئەو کۆمەڵگەیەدا هاوبەشە، بۆیە پێویستە بەشێوەیەك سوودی لێ نەبینێ زیان بە کۆمەڵگە بگەیەنێ، واتە لە هەوا و هەوەس و خراپەدا بەکاری نەهێنێ. ژیانی رۆژانە ٢٤ سەعاتە و پێویستە بەشێوەیەك دابەش بکرێ بەفیرۆ نەچێ. یان بۆ سێ سێ-یەك دابەش بکرێ، سێیەکێکی بۆ خەوتن، سێیەکێکی بۆ کارکردن و سێیەکێکیشی بۆ پشوودان بە رەچاوکردنی ئەو ئەرکانەی خوا خستوونیەتیە سەر شانی کە عیبادەتەکانە وەك پێغەمبەرﷺ دەفەرموێ: (أن لربك عليك حقاً، ولنفسك عليك حقاً، ولاهلك عليك حقاً، فأعط كل ذي حق حقه)[1].

٣- مافی پاراستنی ناموس:

پێویستە خاوەن ناموس خۆی ئەو مافە بپارێزێ بەر لەوەی داوا لە کۆمەڵگە بکا پارێزگاری و پاسەوانی بکا. پێویستە ئافرەت ئەرکی خۆی بەرانبەر کۆمەڵگە و بەروەردگاری جێبەجێ بکا ئەنجا داوای مافەکانی بکا. ئەگەر ئەو بەدەستی خۆی،خۆی خستە بەردەم گەلەگورگ و چووە دەر بۆ شەقام و پارك و بازاڕە گشتیەکان و بەشێوەی نەفامیی یەکەم خۆی رازاندەوە و خۆی بە چێژێك دانا کە بۆ

---

[1] صحيح البخاري و كتاب الصيام، ص٤٩٠.

ئەوە خەلق كراوە پیاو چێژی لیٚ وەربگریٚ، بەوە لە شان و شكۆ و بەهای خـۆی وەك مرۆڤێك كەم دەكاتەوە، كە هەمان ماف و ئەركی پیاوی هەیە. ئەگینا بۆی نیـە داوای یەكسانی لەگەڵ پیاو بكا لە هەموو ئەوەی پەیوەندی بە پێگەی لە كۆمەڵگەدا هەیە.

٤- مافی یەكسانی لەبەردەم یاسا:

هەر خاوەن مافێك كە داوای مافی خۆی دەكا پێویستە بەو ئەركەوە پابەند بیٚ كە بەرانبەر ئەو مافەیە. كەسێكی تەوەزەل و كەمتەرخەم لە جێبـەجێكردنی ئەركـەكانی سەر شانی بۆی نیە داوای ئەو مافانە بكا كە بەرانبەر ئەو ئەركانەن. مافی پالاوتن كـە لە یاسادا بە یەكێك لە مافە سیاسیەكان دادەنریٚ بـەر لـەوەی مـاف بـیٚ ئەركـە، لـەم روانگەوە كەسەكە بۆی نیە خـۆی، خـۆی كاندید بكـا بـۆ وەرگرتنـی پۆسـت یـاخود وەزیفەیەك یان ئەنـدامێتیی ئەنجوومەنـە نوێنەرایـەتی یـاخود پەرلەمانیـەكان، بـەڵكو پێویستە كەسانی ئەهلی خیبرە و ئاگەدار بە توانا و لێهاتنەكانی كاندیدی بكـەن. زۆر فـەرمودەی پێغەمبـەرﷺ هـەن بەڵگـەن لەسـەر ئەمـە، لەوانـە ئەوەیـە ئەبوموسـای ئەشـعەری ریوایـەتی كـردوە كـە دەڵـیٚ: مـن و دوو پیـاو لـە ئامۆزاكـانم چـووینە لای پێغەمبەرﷺ، یەكێكیان گوتی: ئـەی پێغەمبـەری خـوا! بمانكـە بـە بـەرپرس لەسـەر شتێك لەوانەی خـوای گـەورە خسـتویەتیە ژێـر دەسـتت (مەبەسـتی پێـدانی پۆسـت بووە–وەرگێڕ)، ئەویتریشیان هەمان شتی گوت. پێغەمبەریشﷺ فـەرمووی: "سـوێند بەخوا ئێمـە ئـەم كـارە بـە كەسـێك ناسـپێرین داوای كـردوە، یـان كەسـێك پەرۆشـی بووە"[1].

---

[1] صحيح مسلم، كتاب الامارة: ٦/٦.

٥- مافی کارکردن:

ئەو کەسەی داوای کارێك لە دەوڵەت دەکا پێویستە بتوانێ شان بداتە ژێر ئەو کارە و پسپۆڕی و شارەزایی لەوەدا هەبێ داوای دەکا. ئەگەر داواکەیشی پەسەند کرا پێویستە لە کارەکەیدا دڵسۆز و لە راپەڕاندنی ئەرکی سەرشانی دەستپاك بێ و پابەندیەکانی جێبەجێ بکا. بۆ هیچ کەسێك دروست نیە داوای کارێك بکا لەسەر بنچینەی ئەو لێهاتنانە نەبێ کە بۆ راپەڕاندنی ئەو کارە پێویستن. هەوڵدان بۆ گەیشتن بە کارێك و شاندانە بەر ئەرکێك کە توانای ئەوە لەخۆیدا نابینێ بەو ئەرکە هەستێ، ناپاکیکردنە لە کۆمەڵگە. هەروەها پێویستە کارەکە خۆی لەخۆیدا کارێکی دروست بێت و بە شێوەی دروستیش ئەنجامی بدات.

کار بۆ خاوەن پیشەکان ئەرکە، لەبەرئەوەی هەموو کار و پیشەیەك کۆمەڵگە پێویستی بێ بە مافێکی هاوبەش دادەنرێ لەنێوان خاوەنەکانیان و کۆمەڵگەدا، مافی کۆمەڵگەیش لەسەرەوەیە، بۆیە دروستە دەوڵەت پیشەکاران ناچار بکا کارەکەیان بکەن.

٦- مافی فێربوون:

فێربوون دەبێ لەپێناو زانستدا بێ و بۆ ئەوە بێ کار بەپێی ئەو زانستە بکرێ، نەك تەنها بۆ بڕوانامە و سەرچاوەی بژێوی بێ، هەروەها زانستەکە بۆ بڵاوکردنەوەی خراپە نەبێ. غەزالی دەڵێ: "رەعیەت تەنها بە خراپیی پاشاکان خراپ بوون، پاشاکانیش بەهۆی خراپیی زاناکانەوە خراپ بوون، بۆیە پەنا دەگرین بەخوا لە بوغرایی و کوێری، چونکە ئەوە دەردی بێ دەرمانە"[1].

---

[1] أحياء علوم الدين: ٢/٢٣٧.

٧- مافی ئازادیی بیروڕا:

پێویستە ئەم مافە بەشێوەیەك بەكار نەیەت ببێتە مایەی پشێوی و بڵاوكردنەوەی بیری ژەهراوی، لەبەرئەوەی ئازادیی فیكر و بیروڕا بە زیان نەگەیاندن بە تاك و كۆمەڵەوە بەستراوە. واتە بەكارهێنانی نەبێتە هۆی زەبردان لە مافی كەسانیدی، كە ئەوە بە تاوان و سەرپێچی دادەنرێ و لەگەڵ سیستمی گشتیدا لێكدەدا. ئازادیی بیروڕا لە دیدی ئیسلامدا تەنها مافێكی تاك نیە، بەڵكو هەندێ جار بۆ ئاستی واجبێك كە پێویستە ئەنجام بدرێ بەرز دەبێتەوە . چەندین ئایەتی قورئانی پیرۆز و چەندین فەرمودەی پێغەمبەرﷺ بەڵگەن لەسەر ئەمە. خوا دەفەرموێ: ﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ﴾[1]، وقال: ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾[2].

پێغەمبەریش جەختی لەم مافە كردوە و دەفەرموێ(الدين النصيحة)[3]. هەروەها دەفەرموێ (أفضل الجهاد كلمة حق عند سلطان جائر)[4]. پێغەمبەر هانی هاوەڵان و ئوممەتەكەی داوە كە ئیجتیهاد بە را بكەن و دەفەرموێ (أذا حكم الحاكم فاجتهد ثم اصاب فله اجران، واذا اجتهد ثم اخطأ فله اجر)[5].

---

[1] ال عمران: ١٠٤.

[2] النحل: ١٢٥.

[3] صحيح البخاري: ٣٠/١، وصحيح مسلم: ٧٤/١.واتە: ئاین ئامۆژگاریە.

[4] مستدرك الحاكم: ٥٥١/٤، برقم (٨٥٤٣).واتە: باشترین جیهاد گوتنی قسەی هەقە لای حاكمێكی زاڵم.

[5] صحيح البخاري: ٢٦٢٩/٦، برقم (٦٩١٩)، وصحيح مسلم: ١٣٤٢/٣، برقم (١٧١٦).واتە: ئەگەر حاكم بەئیجتیهاد بڕیاریدا و پێكای دوو پاداشتی هەیە، ئەگەر ئیجتیهادی كرد و نەیپێكا پاداشتێكی هەیە.

ئیجتیهاد و بیروڕایش نەبەستراون بە پرسە ئاینیەکانەوە، بگرە دەربڕینی را و بۆچوون و ئیجتیهاد لە هەر کێشەیەکی ئالۆسکاوی ژیان لە هەموو بوارەکاندا، لە ئەرکە بنچینەکییەکانە. هەر بە ئیجتیهاد و را کۆمەلگەکانی خۆرئاوا و خۆرهەلات گەیشتوونەتە ئەو پێشکەوتنە شارستانیەیان.

سەرەنجام، ئازادیی بیرورا و بیرکردنەوە بە نیازپاکی لە دەربڕینی را و ناوەزڕاندنی کەسانیتر یان تانەدان لە بیرە دروستەکانی کەسانیدیەوە بەستراوە. هەروەها پێویستەرەچاوی رێسا و بەها و ئاکار و نەریتە باوەکانی تێدا بکرێ و شیرازەی کۆمەلگە تێکوپێك نەدرێ و دەست بۆ ناموسی خەلك نەبرێ.

۸- مافی ئازادیی هاتوچۆ:

لە ئیسلامدا پێویستە هاتوچۆ بۆ ئامانجی دروست بێ و بۆ زیانگەیاندن نەبێ بە کۆمەلگە. پێشتر گوتمان وەلی ئەمر (کاربەدەست) بۆی هەیە ئازادیی هاتوچۆ سنووردار بکا ئەگەر بەرژەوەندیی گشتی وای خواست، وەك کە عومەری کوڕی خەتاب – خوا لێی رازی بێ– چوونەدەرەوەی گەورە هاوەلانی بەبێ مۆلەتی ئەو لە شاری مەدینە قەدەغە کرد تا لە بەرێوەبردنی کاروباری موسلماناندا هاوکاری بکەن، هەروەها دروستە لەبەر هۆی تەندروستی و هیتر ئازادیی هاتوچۆکردن سنووردار بکرێ.

۹- مافی پاراستنی عەقل:

ئەمەیش یەکێکە لە مافەکانی کۆمەلگە لەسەر تاك و یەکێکە لە پێنج شتە زەروریەکە لە ئیسلام و لە ئامانجەکان (مقاصد)ی شەریعەتی ئیسلامیدا، چونکە مرۆڤبە عەقل لە باقیی گیانلەبەرانیتر جیا دەکرێتەوە و مرۆڤ دەبێتە جێنشینی خوا و ئەهلی تەکلیف و بەرپرسیارێتی. قورئان لە ٤٩ ئایەتدا جەختی لە گرنگیی عەقل و پێویستیی بەکارهێنانیلە خزمەتی کۆمەلگەدا کردوە و بەکارهێنانی هەر شتێکی

حەرام کردوە کە کێشەی تێ بخا، هەربۆیە بەچەند قۆناغێك سەرجەم جۆرەکانی مەستکەر و سرکەرەکانی حەرام کرد. ئەو قۆناغبەندیەیش بۆ ئەوە بوو تا کاردانەوەی نەرێنی لێ نەکەوێتەوە، لەبەرئەوەی کاتێ ئیسلام هات بینی ئەم دەردە کۆمەڵایەتییە بەبڵاوە کاریگەرییمەترسیداری لەسەر عەقڵی مرۆڤ و هەستکردنی بە بەرپرسیارێتی لەبەردەم خوا و کۆمەڵگەدا، کردوە. هەربۆیە ئەم نەخۆشیەی بە چوار قۆناغ قەڵاچۆ کرد:

لە قۆناغی یەکەمدا: مرۆڤی ئاگەدار کردەوە لەوەی مەستکەر رزقێکی درێوە و فەرموی: ﴿وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا﴾[1]. رزقی باشی عەتف کرد لەسەر سەرخۆشی. عەتفیش بۆ جیاوازبوونە و بەڵگەی ئەوەیە (مەعتوف عەلەیهی)درێوە. بەڵگەنەویستیشە شەرع و یاسا رێگە بە درێزە نادەن، لەبەرئەوەی بنچینەی درێوی زیانی تاك یان کۆمەڵگە یان هەردووکیانە. هەموو زیانێکیش رەتکراوەیە.

لە قۆناغی دووەمدا: قورئان ویژدانی مرۆڤی بزواند و عەقڵی بێدار کردەوە، تا بیر بکاتەوە لەوەی مرۆڤی ژیر و هۆشیار کارێك ناکا زیانی لە سوودی زیاتر بێ، فەرموی: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا﴾[2]. مەبەست لە (اثم) لەم ئایەتەدا زیانە، کە بەرانبەر سوودە.

لە قۆناغی سێیەمدا: قۆناغی بەرتەسککردنەوەی کات و دەرفەت بوو لە ئالودەبووان و خووگرتووان بە بەکارهێنانی مەستکەرەکانی، بەوەی داوای کرد لەنزیکی کاتی نوێژەکاندا بەکاریان نەهێنن و دەفەرموێ:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا

---

[1] النحل: ٦٧.

[2] البقرة: ٢١٩.

الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾[1].

قۆناغی چوارەم و کۆتاییش قۆناغی ناچارکردن و پابەندکردن بوو بە دابڕانی یەکجاری لە بەکارهێنانی هەموو مەستکەر و سڕکەرێك. خوا دەفەرموێ:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾[2].

ئەم ئایەتە لەگەڵ ئایەتەکانیتر هەریەکەیان دەلالەتێکی بنبڕی هەیە لەسەر حەرامکردنی هەموو مەستکەر و سڕکەرێك کێشە لە عەقڵی مرۆڤدا دروست بکا کە موڵکی کۆمەڵگەیە و پێویستە پەك نەخرێ و لە خزمەتی بەرژەوەندیی گشتیدا بەکار بێ. بەڵگەی ئاماژە بۆ ئەوەیش ئەمانەی خوارەوەیە:

أ- دانانی مەستکەرەکان لە ریزی بتپەرستیدا.

ب- مەستکەر (یان سڕکەر)ی بە شتێکی پیس داناوە، واتە پیسیەك پاکبوونەوەی نیە.

ج- کارێکە لە کارەکانی شەیتان، هەموو کارەکانیشی دزێون لەبەرئەوەی سەرچاوەی شەڕە.

د- سەرخۆشی،بەهۆی لاوازکردنی بۆ عەقڵ،سەرچاوەی خراپە و دوژمنایەتی و رق و کینەیە لەنێو خەڵکدا.

هـ- بەرگرتنە لە عەقڵ و رێلێگرتنیەتی لەوەی بەو ئەرکە هەستێ کە لەسەر خاوەن ژیریەکانە لەبەردەم خوا و کۆمەڵگەدا و پەکخستنی ئەو شتەی مرۆڤی پێ لە گیانلەبەرەکانیتر جیا کراوەتەوە.

و- بەکارهێنانی فەرمانی (واجتبنوه)، واتە لێی دووربکەونەوە، بەڵگەی

---

[1] النساء: ٤٣.

[2] المائدة: ٩٠.

مەترسـیداریەتی، چـونکە ئـەم دەسـتەواژەیە زۆر بـەهێزترە لـە هەنـدێ دەستەواژەی وەك (حرمت) و ئەو شتانە.

ز- ئەو پرسیارە سەرکۆنەئامێزەی لـە کۆتـایی ئایەتـەدا هـاتووە کـە دەفـەرموێ ﴿فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾[1]، بەلگەی ئەوەیە پەکخستنی عەقڵ و بەکارنەهێنانی لە ئەدای ئەو پەیامەی خراوەتە سەر شانی مرۆڤ بۆ خزمەتکردنی تاك و کۆمەلگە، لـە بابەتـە مەترسـیدارەکانە لەسـەر ژیـانی کۆمەلگـە و پەرەپێـدانی. کەواتـە پاراستنی عەقڵ لە مافەکانی کۆمەلگەیە.

١٠- مافی مولکایەتی:

خاوەندارێتی یاخود ملکایـەتی (الملكيـة) لـە ئیسـلامدا جیـاوازە لـە ملکایـەتی لـە هـەردوو رژێمـی شـیوعی (کۆمـۆنیزم) و سـەرمایەداری (کاپیتـالیزم)دا. لـە سیستمی شـیوعیدا رەگـەزەکانی بەرهـەمهێنان بەدەسـت دەولەتـەوەن و ئـەو کەسـەی بـۆ وەبـەرهێنانی ئـەو خاوەندارێتیـە بـەکار دەهێنـرێ وەك ئامێرێکـە لـەژێر رەحمـەتی دەولەتدا. لە سیستمی سەرمایەداریشـدا خاوەنـدارێتی رەهـا و بێسـنوورە، پـیرۆزە و نابێ دەستی لێبدرێ، لەبەرئـەوە بووەتـە بایسـی سـەرهەلدانی سیسـتمی چینایەتی ناقۆلا کە دژ بە بەرختەوەریی تاك و کۆمەلگەیە. بەلام لە شەریعەتی ئیسلامیدا جیاواز لەمانە خاوەندارێتی نە هی دەولەتـە و نـە هـی تاکـە بـەو دوو تێگەیشـتنەی پێشـوو، بەلکو هی خوای گەورەیە و خاوەنی راستەقینەی شتەکان خوایە و خـاوەنی روالـەتی بریکار و جێنشینی خوایە. قورئانی پیرۆز لە زۆر ئایەتدا ئەمەی بەدەق بـاس کـردوە، وەك دەفـەرموێ: ﴿وَلِلَّـهِ مُلْـكُ السَّـمَاوَاتِ وَالْـأَرْضِ وَمَـا بَيْنَهُمَـا وَإِلَيْـهِ الْمَصِـيرُ﴾[2] و

---

[1] المائدة: ٩١.

[2] المائدة: ١٨.

دەفەرموێ: ﴿لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ﴾[1].

رۆڵی ملکداری رواڵەتی رۆڵی بریکار و جێنشینی خوایە، خوا دەفەرموێ: ﴿وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ﴾[2]. کەواتە ملکایەتی لە ئیسلامدا وەزیفەیەکی کۆمەڵایەتیە پێویستە رەگەزەکانی بەرهەمهێنان لە زەوی و پارە و خاوەن ملك خۆی، بۆ خزمەتی کۆمەڵگە بەکار بێن. بۆڕکردنی پارە بە یەکێك لە تاوانەکانی دەستدرێژیکردنە سەر مافی کۆمەڵگە دادەنرێ. خوای گەورە دەفەرموێ: ﴿وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾[3]. مەبەست لە ﴿فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ بەرژەوەندیی گشتی و بەرژەوەندیی کۆمەڵگەیە.

سەبارەت بە رەگەزی زەوی، هەرکەس زەویەکی کشتوکاڵی هەبێ، ئەگەر بۆ ماوەی سێ ساڵ بەبێ عوزر دەستی لە وەبەرهێنانی هەڵگرت، دروستە وەلی ئەمر (سەرۆکی دەوڵەت) لێی بسەنێتەوە و بیداتە دەست کەسێك کە بۆ بەرژەوەندیی خۆی و کۆمەڵگە بیهێنێتە بەر. هەر کەسیش بەشێوەیەکی دروست زەوی وەبەر بێنێ خوای گەورە لە بەندە ساڵحەکان و بە میراتگری زەوی دادەنێ، وەك دەفەرموێ ﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾[4].

خوای گەورە کۆمەڵێ کۆت و مەرجی بەسەر خاوەن ملکی رواڵەتی -کە بریکار و جێنشینە- سەپاندوە تا پێیانەوە پابەند بێ و لە وەبەرهێنانی ملکەکەیدا رەچاویان بکا، ئەم کۆتانە هەندێکیان ئەرێنین واتە (کردن)ن و پێویستە خاوەن ملك بیانکا، هەندێکیشیان نەرێنین، واتە (نەکردن)ن و پێویستە خاوەن ملك نەیانکا، بەم شێوەیە:

---

[1] المائدة: ١٢٠.

[2] الحديد: ٧.

[3] التوبة: ٣٤.

[4] الانبياء: ١٠٥.

أ- له كۆته ئه‌رێنیه‌كان:

١- پێویسته ملكدار ره‌گه‌زه‌كانی به‌رهه‌مهێنان له‌ زه‌وی و پاره‌ و كۆشش به‌ئامانجی گه‌شه‌پێدانی ئابووری و كۆمه‌لایه‌تی له‌ كۆمه‌لگه‌دا وه‌به‌ربێنێ، بۆیه‌ بۆركردنی پاره‌ و په‌ككه‌ستنی زه‌ویی كشتوكالی لێ حه‌رام كردوه‌. پێغه‌مبه‌ری خوا ﷺ فه‌رمویه‌تی: (ليس لمحتجر حق بعد ثلاث سنوات)[1]. ئیحتیجار-یش ده‌ستگرتنه‌ به‌سه‌ر زه‌ویی مردوودا به‌مه‌به‌ستی هه‌ولدان بۆ زیندووكردنه‌وه‌ و ئاوه‌دانكردنه‌وه‌ی. عومه‌ری كوری خه‌تاب- خوا لێی رازی بێ- له‌ خیلافه‌ته‌كه‌یدا گوتی (من احيا ارضاً ميتةً فهي له، وليس لمحتجر حق بعد ثلاث سنين)[2].

٢- پابه‌ندكردنی ملكدار به‌ ده‌ركردنی زه‌كاتی ماله‌كه‌ی ئه‌گه‌ر ماله‌كه‌ی له‌و شتانه‌ بوو كه‌ زه‌كاتیان تێدا واجبه‌.

٣- پابه‌ندكردنی به‌ خه‌رجكردنی ئه‌وه‌ی له‌ پێویستیی خۆی و خێزانه‌كه‌ی زیاده‌ له‌پێناو به‌رژه‌وه‌ندیی گشتی و پركردنه‌وه‌ی ئاتاجی هه‌ژار و نه‌دارانی كۆمه‌لگه‌. خوا ده‌فه‌رموێ: ﴿لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ﴾[3]. واته‌ ئه‌و نیعمه‌تانه‌ی له‌ پێویستیی خاوه‌نه‌كانیان زیادن.

٤- ئه‌گه‌ر به‌رژه‌وه‌ندیی گشتی خواستی، دروسته‌ خاوه‌نداریتی له‌ خاوه‌نه‌كه‌ی بسه‌نرێته‌وه‌ با رازیش نه‌بێ. وه‌لی ئه‌مر بۆی هه‌یه‌ له‌به‌ر به‌رژه‌وه‌ندیی گشتی

---

[1] بروانه: نصب الراية، للزيلعي، تحقيق محمد يوسف البنوري، دار الحديث، مصر: ٢٩٠/٤.واته: ئه‌وه‌ی ده‌ست به‌سه‌ر زه‌ویه‌كی مردوودا ده‌گرێ بۆ زیندوكردنه‌وه‌ی، دوای سێ سال مافی نامێنێ.

[2] بروانه: نصب الراية للزيلعي: ٢٩٠/٤.واته: ئه‌وه‌ی زه‌ویه‌كی مردوو زیندوو بكاته‌وه‌ زه‌ویه‌كه‌ هی ئه‌وه‌، پاش سێ سالیش مافی نامێنێ.

[3] التكاثر: ٨.

دەست بەسەر ئەو ملّکانەدا بگریّ کە هـی تاکەکەسن لەبەرانبەر قەرەبوویـەکی دادپەروەرانەدا. ئەم بیرۆکەیە لـە سـەردەمی پێغەمبـەر و خەلیفـە راشیدەکاندا جێبەجیّ کراوە[1].

ب- کۆتە نەرێنیەکان:

١- پێویستە ملّکدار بەشێوەیەك ملّکەکەی بەکار نـەهێنێ کـە زیـان بـە کەسـانیتر لـە دەرودراوسیّ و خەلّکیتر بگەیەنیّ. هەروەك بۆی نیە لە بەکارهێنانی هەقدا سـتەم بکا.

٢- خۆلادان لە برەودان بە ماڵەکەی بە گزی و قۆرخکاری. پێغەمبـەرﷺ فەرمویـەتی: (المحتكـر ملعـون)[2]، وقـال: (لا يحتكـر الا الخـاطئ)[3]، وقـال: (مـن غشـنا لـيس منا)[4].

٣- خۆلادان لە برەودان بە ماڵەکەی لەرێی سووەوە. خـوا دەفـەرموێ: ﴿وَأَحَـلَّ اللَّـهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾[5].

٤- خۆلادان لە دەستبلاّوی و هەروەها لە چـروکیش. خـوا دەفـەرموێ: ﴿وَلَـا تَجْعَـلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا﴾[6].

---

[1] بروانە: فلسفة الشريعة، للمؤلف، ص ٩٢ وما بعدها.

[2] صحيح مسلم: ١٢٢٨/٣ برقم (١٦٠٥).واتە: قۆرخکار نەفرەتلێکراوە.

[3] رواه مسلم:.سبل السلام: ٣٢/٣.واتە تەنها کەسێکی هەڵە قۆرخ دەکا.

[4] واتە: هەرکەس گزیمان لێبکا لە ئێمە نیە. پێغەمبەرﷺ بەلای کۆمە خواردنێکدا تێپەڕی، دەستی خستە ناوی دەستی تەڕ بوو. گوتی: ئەمە چییە خاوەنی خواردن؟ گوتی: ئەی پێغەمبەری خوا باران لێی داوە! ئەویش گوتی: ئەی نەدەکرا بیخەیتە سەرەوە تا خەلّك ببینن؟! هەر کەس گزی بکا لە من نیە. بروانە: سبل السلام: ٣٧/٣.

[5] البقرة: ٢٧٥.

[6] الاسراء: ٢٩.

بەشی سێیەم

مافی تاك لەسەر تاك

دەكرێ مافەكانی تاك بكرێن بە سێ بەشەوە:

مافە كۆمەڵایەتیەكان، مافە داراییەكان و مافە خێزانیەكان.

یەكەم: مافە كۆمەڵایەتییەكان:

ئەوانە مافگەلێكن پەیوەندیی برایانە و كۆمەڵایەتی و نیازپاكی و خۆشڕەفتاری لە حاڵەتی لێكخشانی تاكەكانی كۆمەڵگە لەگەڵ یەكتر، دەیخوازێ. لەوانە:

١- مرۆڤ ئەوەی بۆ خۆی پێی خۆشە بۆ برا مرۆڤەكەیشی پێی خۆش بێ، ئەم پێوەرەیش گشتی و سەرتاپاگیرە و سەرجەم پێویستیەكانی ژیان دەگرێتەوە سەرچاوەی ئەو ئەرك و مافەیش بریتییە لە فەرمودەی:(لا یؤمن احدكم حتى یحب لأخیه ما یحب لنفسه)[1].

٢- لە مافەكانی تاك لەسەر تاك ئەوەیە راستگۆ بێ لەوەی دەیڵێ، ئەگەر گفتی بەكەسێكدا گفتەكەی بباتەسەر. گفتدان (بەڵێندان) هێندە گەورەیە خوا لە قورئاندا خستویەتیە پێش پەیام و پێغەمبەرایەتی. خوا دەفەرموێ: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولاً نَّبِيّاً﴾[2]. هەروەها ناپاكی لەو ماڵ و قسە و نهێنیانەی لەلاینی نەكا. ئەگەر دژایەتیی كەسێكیشی كرد سنووری ماقوڵ و پێویست تێنەپەڕێنێ. سەرچاوەی ئەم ئەرك و مافانەیش بریتییە لە فەرمودەی:(آیة المنافق ثلاث: أذا حدث كذب، واذا وعد اخلف، واذا أؤتمن خان)، لە ریوایەتێكدا: (واذا خاصم فجر)[3]. دووڕوو

---

[1] صحیح البخاري: ١٤/١، برقم (١٣)، وصحیح مسلم: ٦٨/١و برقم (٤٥).واتە: كەسێكتان باوەڕ ناهێنێ تا ئەوەی بۆ خۆی پێی خۆشە بۆ براكەیشی پێی خۆش نەبێ.

[2] مریم : ٥٤

[3] سبل السلام: ٢٤٦/٤.(واتە: نیشانەی مونافیق سیانە: ئەگەر قسەی كرد درۆ دەكا، ئەگەر بەڵێنیدا دەیشكێنێ، ئەگەر راسپاردەی درایە ناپاكی لێدەكا). (ئەگەر دژبەری كرد لە سنوور دەردەچێ).

(موونافیق) ئەو کەسەیە بەڕواڵەت ئیمانداره و بەناواخن کافره. هەموو کەسێکی دوودیو ڕواڵەتی لە ناواخنیجیاوازە.

٣- زماندرێـژی بەسـەردا نـەکا بـە جـوێن و بوهتـان و تحـریم (لەعنـەت). خـوا دەفەرموێ: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾[1]..

٤- گومانی خراپی پێ نەبا. خوا دەفەرموێ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾[2]. پێغەمبەر فەرمویەتی: (أياكم والظن، فأن الظن اكذب الحديث)[3]. گومان (الظن): ئەو شتەیە بەخەیاڵدا دێ لـە ئەگـەرێك کـە رێی تێدەچێ ڕاست بێ یـان درۆ، جـا پشـت بـەوە ببەسـتێ و لـە ڕوانگەیـەوە حوکم بدا.

٥- ستەمی لێنەکا. لە حەدیسی قودسیدا[4] هاتووە، پێغەمبـەر لەسـەر زاری خـوای گەورە دەفەرموێ: (ياعبادي! أني حرمت الظلم على نفسي وجعلته بينكم محرماً، فلا تظلموا)[5]. ستەم (الظلم): تەسەڕوفکردنە بە ملکی کەسانیتر بەبێ پاساوێکی شەرعی و تێپەڕاندنی سنوور. ستەم بە عەقڵ و شەرع ناشیرینە.

٦- چاوپۆشی لـەو کەسـە بکـا سـتەمی لێکـردوە. خـوا وەسـفی تـەقواداران دەکـا بەوەی ﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾[6]. بـەڵام ئـەم مافـە ئیلزامـی نیـە بـەڵکو چـاکە و

---

[1] النور: ٤.

[2] الحجرات: ١٢.

[3] سبل السلام: ٢٤٨/٤.

[4] ئەو حەدیسەیە وشەکانی هی پێغەمبەرن بەڵام ناوەڕۆکەکەی لە خواوەیە.

[5] سبل السلام: ٢٥٣/٤.

[6] ال عمران: ١٣٤.

پیاوەتییە، هەموو ستەمکارێك شایستەی بەخشین نیە. پێغەمبەرﷺ دەفەرموێ: (وما زاد عبد بعفو الاّ عزاً، وما تواضع أحد لله الاّ رفعه الله تعالى)[1].

٧- لە پاشملە بەشێوەیەك باسی نەکا کە پێی ناخۆشە، ئەمە پێی دەوترێ غەیبەت. خوا دەفەرموێ: ﴿وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا﴾[2]. پێغەمبەرﷺ لە یارانی پرسی: ئایا دەزانن غەیبەت چییە؟ گوتیان: خوا و پێغەمبەرەکەی زاناترن. گوتی: ئەوەیە بەشێوەیەك باسی براکەت بکەیت کە پێی ناخۆشە. کەسێك گوتی: ئەی ئەگەر براکەم ئەو شتەی تێدا بوو باسم دەکرد؟ گوتی: ئەگەر ئەو شتەی تێدا بوو تۆ دەیلێیت ئەوە غەیبەتت کردوە، خۆ ئەگەر تێیدا نەبوو ئەوە بوهتانت بۆ کردوە"[3].

لە ئەرکەکانیتری تاك لەسەر تاك دەستباری ئابووری و کەلتوری و کۆمەڵایەتی و هاوکاریکردنە لەسەر خێر و خواناسی، هاوکات هاوکارینەکردنە لەسەر گوناح و دەستدرێژی.

زۆر مافیتری تاك لەسەر تاك لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا هەن، کە بواری باسکردنیان نیە.

دووەم: مافە داراییەکان:

لەوانە:

١- پابەندییە داراییەکانی بەرانبەر ئەو کەسەی شتێکی لەئەستۆی ئەودایە جێبەجێ بکا، جا چ سەرچاوەی ئەو پابەندییە گرێبەستێك یان ویستێکی تاکەکەسی

---

[1] سبل السلام: ٢٧٤/٤.واتە: مرۆڤ بە لێخۆشبوون سەربەرز دەبێ، هەرکەسیش بۆ خوا لەخۆبوردە بێ خوا بەرزی دەکاتەوە.

[2] الحجرات: ١٢.

[3] أخرجه مسلم، سبل السلام: ٢٥٤/٤، البهت: بفتح الباء والهاء. البهتان.

(ڕەفتارێکی تاکەکەسی) بیّ وەك وەسیّت و دیاری و گفتی پاداشتکردن، یان فەوتاندنی ماڵی کەسیتر یان هەر جۆرە پابەندیەکیتری دارایی بیّ، خوا دەفەرمویّ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ﴾[1]. واتە پابەند بن بە ناوەڕۆکی گرێبەستە دروستەکان و لە قەرەبووی زیانەکان. پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (لا ضرر ولا ضرار)[2].

٢- گزی لەو کەسە نەکا کە مامەڵەیەکی دارایی لەتەکدا دەکا. ڕێگەکانی گزیکردنیش زۆرن: یەکێکیان پێی دەوترێ النجش (بەفەتحی نون و سکونی جیم) کە بریتییە لە زیادکردنی کاڵا نەك بۆ ئەوەی بیکڕێ بەڵکو بۆ فریودانی ئەوانەی دەیانەویّ بیکڕن، ئەوەیش بە تێوەگلانی بفرۆشیش دەکات و هەردوو لە گوناحەکەدا بەشدارن. لە ئیبن عومەرەوە- خوا لیّی ڕازی بیّ- (پێغەمبەر نەهی لە نەجش کرد)[3]. زانایانی ئیسلامیش یەکدەنگن لەسەر ئەوەی ناجش بەو کارەی سەرپێچی خوا دەکا.

٣- بەسەر فرۆشتنی براکەیدا شت نەفرۆشیّ (واتە نرخ زیاد یان کەم نەکا تا سوودەکە بۆ خۆی بیّ نەك براکەی-وەرگێڕ). پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی (لايبيع احدكم على بيع اخيه، ولا يخطب على خطبة أخيه الا ان يأذن منه)[4].

---

[1] المائدة: ١.

[2] أخرجه احمد واصحاب السنن والحاكم في مستدركه، وقال عنه: صحيح الاسناد على شرط مسلم ولم يخرجاه، ووافقه الذهبي.واتە: نە زیان بگەیەنیت و نە زیانت پیّ بگا.

[3] نيل الاوطار: ١٨٨/٥.

[4] صحيح البخاري: ٧٥٢/٢، وصحيح مسلم: ١٠٣٣/٢. واتە: با کەستان بەسەر مامەڵەی براکەیدا مامەڵە نەکا، داخوازی ژن بەسەر داخوازی براکەیدا نەکا مەگەر خۆی مۆڵەتی پێبدات.

٤- لەکاتی کڕین و فرۆشتندا براکەی چەواشە نەکا، چەواشە و فریودانیش بریتییە لە بەرکاهێنانی فێڵ و تەڵەکە تا کەسێك بخرێتە هەڵەوە، یان بۆ ئەوەی لەسەر ئەو هەڵەیەی تێی کەوتووە بەردەوام بێ، تا بیخاتە ناوی. جۆرێك لە چەواشەکردن پێی دەوترێ (التصرية)، کە لە رووی زمانەوانیەوە بەمانای: ئاوکۆکردنەوە دێ. مەبەست لێرەدا کۆکردنەوەی شیرە بە راکێشانی گوانی ئاژەڵێك و نەدۆشینی بۆ ماوەیەك تا بکڕ وا بزانێ ئاژەڵەکە شیری زۆرە و پارەی زیاتری پێ بدا. پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (لا تصروا الابل والغنم، فمن ابتاعها بعد ذلك فهو بخير النظرين بعد أن يحلبها: أن رضيها أمسكها، وأن سخطها ردها وصاعاً من تمر)[1].

سێیەم: چەند نموونەیەک لە مافە خێزانیەکان:

١- مافەکانی هاوسەری:

ئەگەر گرێبەستی هاوسەرگیری بەشێوەیەکی دروست کرا و جێبەجێ بوو، بەپێی شەرع کۆمەڵێ مافی لەسەر پەیدا دەبێ، هەندێکیان دارایی و هەندێکیان نادارایین، هەندێکیان تایبەتن بە یەکێك لە دوو هاوسەرەکە و هەندێکیان هاوبەشن. مافی هەریەکەیان ئەرکە لە گەردنی ئەویتریاندا. خوا دەفەرمویێ: ﴿وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾[2].

---

[1] نیل الاوطار: ٥/٢٤١.واتە بەفێڵ گوانی مەڕ و وشتر پڕ شیر پیشان مەدەن، هەرکەس کڕی پاش دۆشینی، دوای سێ رۆژ ئەگەر بەدڵی بوو گلی دەداتەوە و ئەگەر بەدڵی نەبوو و زانی ساختەیە لەگەڵ ساعێك خورمادا دەیگێڕێتەوە بۆ خاوەنەکەی.

[2] البقرة: ٢٢٨.

أ- مافە نادارایيە هاوبەشەکانی نێوان ژن و مێرد:

١- مافی چێژوەرگرتن: بۆ هەریەکەیان حەلاڵە لەو چوارچێوەیەی لە شەریعەتدا کێشراوە چێژ لەویتریان وەربگرێ. لەسەر هەریەکەیان پێویستە بەدەم حەزی ئەویتریانەوە بچێ مەگەر بەربەستێکی تەندروستی هەبێ وەك نەخۆشی، یان بەربەستێکی شەرعی وەك رۆژووی رەمەزان یان بێنوێژی (سوڕی مانگانە) یان زەیسانی (نیفاس). خوا دەفەرموێ: ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ﴾[1].

دروست نیە مێرد بۆ ماوەی زیاتر لە چوار مانگ لە ژنەکەی بتۆرێ یان نەچێتە لای. خوا دەفەرموێ: ﴿لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾[2]. ئەگەر پیاوەکە تا تەواوبوونی ئەو ماوەیە لە بەجێهێشتن و نەچوونەلای ژنەکەی بەردەوام بوو، بەلای ئیمامی ئەبوحەنیفەوە تەلاقی دەکەوێ، لەبەر ئەو ئایەتەی دەفەرموێ: ﴿وَإِنْ عَزَمُواْ الطَّلَاقَ﴾. الایلاو لێبرانە بۆ تەلاق. بەلای جمهورەوە تەلاقەکەی ناکەوێ بەلام ژنەکەی مافی هەیە داوای جیابوونەوە بکا. بەلای ئیمامی و زاهیریەکانەوە ئەو پیاوە بەند دەکرێ تا سەرجێیی لەگەڵ ژنەکەی دەکا، یان داوای تەلاق دەکا یان لە زینداندا دەمرێ.

٢- هاوسەریکردنی باش: پێویستە هەریەکەیان رێزی ئەویتریان بگرێ و دڵی رابگرێت و لە هەرا و زنا و ناکۆکی دوور بکەونەوە. لەبەرئەوەی خوا دەفەرموێ:

---

[1] البقرة: ٢٢٢.

[2] البقرة: ٢٢٦-٢٢٧.

﴿وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾[1]. دۆستایەتی و خۆشەویستی و ئۆقرەیی لە گرنگترین بەرهەمەکانی هاوسەرایەتین. خوا دەفەرموێ: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾[2].

٣- **زیان پێنەگەیاندنی مەعنەوی** وەك سووكایەتی و جوێن و بەگوێنەكردنی یەكتر سەبارەت بەو مافی ژن و مێردایەتیەی لە گەردنیاندایە. خوا دەفەرموێ: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجاً...الخ﴾[3] بە مێردەكانیش دەڵێ: ﴿وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا﴾[4].

ب- مافەكانی مێرد:

١- مافی گوێڕایەڵیكردنی لەسەر ژنەكەی هەیە لە هەر شتێكدا بەرهەمی هاوسەریكردنەكە بێ، مەگەر ئەوەی سەرپێچیی خوای تێدا بێ.

٢- **دەسەڵاتی تەمێكردن:** ئەگەر گوێڕایەڵ بێ مێردەكەی نابێ دەستی لێ بەرز بكاتەوە، خوا دەفەرموێ ﴿فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا﴾. تەمێكردن بە ئامۆژگاریكردن، پشتتێكردن لە شوێنی خەوتندا دەبێت و لە حاڵەتی لادانی رەوشتی و ئەنجامدانی تاوانی بێڕەوشتیدا نەبێ لێدان دروست نییە. بەرزكردنەوەی سكاڵا دژی ژنەكەی زیان بە سومعەی خێزانەكە دەگەیەنێ، جیابوونەوەیشیان زیان بە هەردووكیان و منداڵەكانیان دەگەیەنێ، لەبەرئەوە تەمێكردنی لەلایەن مێردەكەیەوە بۆ ئەوە چارەسەرە. لەم حاڵەتەدا پێویستە

---

[1] النساء: ١٩.

[2] الروم: ٢١.

[3] البقرة: ٢٣١.

[4] الروم : ٢١

لێدانەکە ئازاربەخش نەبێ، خوا دەفەرموێ: ﴿وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ﴾[1]. پێغەمبەرﷺ لە حەجیماڵئاواییدا گوتی (الا استوصوا بالنساء خيراً، فأنما هنّ عوان[2] عندكم، ليس تملكون منهنّ شيئاً غير ذلك، ألاّ ان يأتين بفاحشة مبينة، فأن فعلن فاهجروهنّ في المضاجع واضربوهنّ ضرباً غير مبرح، فأن أطعنكم فلا تبغوا عليهنّ سبيلاً)[3].

ج- مافە ناداراییەکانی ژن:

١- زیان پێنەگەیاندنی، ئەویش بەوە دەبێ مێردەکەی دادپەروەرانە مامەڵەی لەگەڵدا بکا، بەو شێوەیە لەگەڵی بجوڵێتەوە کە پێویستەو مافەکانی بەبێ زیاد و کەم بپارێزێ. پێغەمبەرﷺ: (خيركم خيركم لأهله، وأنا خيركم لأهلي)[4].

٢- ئەگەر پتر لەژنێکی هەبوو پێویستە لە مامەڵەکردنیان یەکسان بێ، چ لە شەو مانەوە بێ یان لە نەفەقە و پێویستیەکانیتری ژن و مێردایەتی، لەبەرئەوەی یەکێك لە مەرجەکانی فرەژنی دادپەروەرییە لەنێوان ژنەکاندا. قال تعالى:﴿فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً﴾[5]. هەروەها رەچاوکردنی مافی هەریەکەیان و نۆرەی خۆی لە مانەوەی شەو نەك رۆژ.

---

[1] النساء: ٣٤.

[2] جمع عانية، واتە دیل.

[3] سنن ابن ماجة: ٥٩٤/١، وسنن الكبرى، للبيهقي: ٣٧٢/٥.واتە: ئەها بەباشی لەگەڵ ئافرەتان بجوڵێنەوەلەبەرئەوەی ئەوان دیلن لای ئێوە، جگە لەوە هیچیترتان لەسەریان نیە مەگەر بێڕەوشتیەکی ئاشکرا بکەن، ئەگەر کردیان جێگەیان لێ جیا بکەنەوە و بەسوکی لێیان بدەن، ئەگەر گوێڕایەڵیان کردن ئیتر دەستیان لێ بەرز مەکەنەوە.

[4] صحيح ابن حبان: ٤٨٤/٩. واتە: باشترینتان باشترینتان بۆ خێزانی خۆی، منیش باشترینتانم بۆ خێزانی خۆم.

[5] النساء: ٣.

د- مافه داراییه‌كان:

ئه‌مه‌یان ته‌نها مافی ژنه به‌سه‌ر مێرده‌وه، ته‌نها ئیبن حه‌زم نه‌بێ كه ده‌ڵێ: له‌سه‌ر ژنی ده‌وڵه‌مه‌ند پێویسته نه‌فه‌قه‌ی مێردی هه‌ژاری بكێشێ، له‌به‌رئه‌وه‌ی میراتگریه‌تی، قورئانیش نه‌فقه‌ی به‌ستووه‌ته‌وه به میراته‌وه و ده‌فه‌رموێ:﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ﴾[1]. له مافه داراییه‌كان:

١- ماره‌یی دیاریكراو (المهر المسمى): ئه‌وه‌یش مافێكی دارایی ژنه كه شه‌رعساز له گرێبه‌ستی هاوسه‌رگیری دروستدا له‌سه‌ر پیاوی پێویست كردوه. ئه‌و ماره‌ییه دیاریكراوه هه‌ر به ئه‌نجامدانی گرێبه‌سته‌كه واجب ده‌بێ.خوای گه‌وره ده‌فه‌رموێ: ﴿وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ﴾[2].

٢- ماره‌یی هاوشان (مهر المثل): له‌م حاڵه‌تانه ئه‌م جۆره ماره‌ییه بۆ ژن واجب ده‌بێ:

أ- ئه‌گه‌ر هاوسه‌رگیریه‌كه به‌تاڵبێ.

ب- ئه‌گه‌ر ماره‌ییه‌كه به‌تاڵ بێ به‌هۆی ئه‌وه‌ی ماڵه‌كه ناجێگیر(غير متقوم) یان ماڵی كه‌سێكیتر بێ به‌بێ ئیزنی خۆی.

ج-ئه‌گه‌ر ماره‌ییه‌كه خراپ و بێئه‌ندازه نه‌ناسراو (مجهول) بێ.

د- ئه‌گه‌ر ماره‌ییه‌كه له گرێبه‌ستی هاوسه‌رگیریه‌كه‌دا دیاری نه‌كرابێ. خوا ده‌فه‌رموێ: ﴿فَانْكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ﴾[3] وبعد قوله تعالى: ﴿فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً﴾[4].

---

[1] البقرة: ٢٣٣.

[2] النساء: ٢٤.

[3] النساء: ٢٥.

[4] النساء: ٢٤.

٢- مافی منداڵ و باوان (الاباء) و خزمان:

منداڵان مافی شیردان و دایەنیکردنیان لەسەر دایکانیانە، بەڵگەی ئەمەیش فەرمایشتی خوایە کە دەفەرمویّ ﴿والوالداتُ یرضعنَ أولادهنَّ حولینِ كاملینِ لمَنْ أرادَ أنْ یُتِمَّ الرضاعةَ وعلی المولـودِ لـهُ[1] رِزْقُهُـنَّ وكسـوتُهُنَّ[2] بـالمعروفِ لا تُكَلـفُ نفـسٌ الاّ وسعها ولاتضارَّ[3] والدةٌ بولدها ولا مَولُودٌ لـه بولـده وعلـی الـوارث مثـلُ ذلـكَ فـإن أرادا فصالاً[4] عن تراضٍ منهما وتشاورٍ فلا جناحَ علیهما وإن أردتُّم[5] ان تسترضعُوا أولادكمْ فلا جناحَ علیكمْ إذا سلَّمْتُمْ ماَ ءاتیتمْ بـالمعروفِ واتقـوا اللهَ واعلمـوا أنَّ الله بمـا تعملـونَ بصیر﴾[6].. ئەم ئایەتە پیرۆزە ئاماژەیە بۆ ژمارەیـەك حـوكمی شـەرعی، هەنـدێكیان راشكاوانە دەربڕاون، هەندێكیشیان بە ئاماژە دەخوێنرێنەوە. وەك لە خوارەوە وردی دەكەینەوە:

[1] واتە: باوك. هاء-ەكە بۆ (ال)ی موصولە دەگەڕێتەوە، بەمانای: ئەو كەسەی (الذي)، واتە: لەسەر ئەو كەسەی دایك منداڵەكەی بۆ دەبیّ (كە باوكە) پێویستە..

[2] واتەئەو كرێیەی لەبەرانبەر شیردان وەریدەگریّ و خواردن و خواردنەوە و پۆشاكی پێدەكریّ.

[3] لای هەندیّ كەس (تاء)ەكە مەرفوعە لەسەر ئەو بنچینەیی رستەیەكی خەبەرییە بەمانای نەهیكردن. شیمانەیش هەیە فاعل و مفعول بە دروست بكات و بنچینەكە تضارر (كەسری رای یەكەم) یان تضارر (فەتحی را- كە) بیّ. بەپێی یەكەمیان ئافرەت بكەری زیانگەیاندن (ضرر)ەكەیە و لەرێی زیانگەیاندن بە منداڵەكەوە زیان بە باوكەكە دەگەیەنیّ. بەپێی دووەمیان مێردەكە لەرێی منداڵەكەوە زیان بە ژنەكە دەگەیەنیّ.

[4] واتە: لە شیربڕینەوە بەر لە دوو ساڵ. پێی وتراوە (فصام) لەبەرئەوەی منداڵ لە خواردنی شیری دایكی دەبڕێتەوە بۆ خواردنیتر.

[5] قسەكە روو لە باوكانە.

[6] البقرة: ٢٣٣.

أ- ئەو حوکمانەی راشکاونە دەربڕاون:

١- پێویستە -یان واباشە- دایکان شیر بە منداڵەکانیان بدەن، ئەو کارە لە حاڵەتی بەردەوامیی هاوسەرایەتیدا واجبە مەگەر عوزرێك هەبێ، لە حاڵەتی جیابوونەوەیشیاندا واپەسەندە، بە ئامارەی ئەو فەرمایشتەی خوا کە دەفەرموێ: ﴿فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ﴾[1]. لەبەرئەوەی وەرگرتنی کرێ لەسەر واجب دروست نیە. ئەم حوکمەیش راشکاوانە لەم ئایەتەدا دەربڕاوە کە دەفەرموێ ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ﴾[2]، لەبەرئەوەی لە رووی ماناوە رستەی داخوازییە[3] ئەگەرچی لە رووی لەفزەوە خەبەرییە.

٢- واباشە ماوەی شیردان دوو ساڵی تەواوبێ نەك نزیکەی دوو ساڵ، ئەم دیاریکردنەیش شتێکی حەتمی و مولزیم نیە، لەبەرئەوەی ئایەتەکە راشکاوانە دەڵێ ﴿حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ﴾[4]. تەواوکردنی دوو ساڵەکەی بەستووە بە ویستی دایك و باوکەوە، ئەویش بە قەرینەی ئەوەی دەفەرموێ﴿فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا﴾[5]،واتە ئەگەر باوك و دایك ویستیان بەر لە تەواوبوونی دوو ساڵەکە منداڵەکە لە شیر ببڕنەوە، دەتوانن بەو مەرجەی زیانی نەبێ. کەواتە حوکمی ماوەکە پەسەندبوونە نەك واجب.

---

[1] الطلاق: ٦.
[2] البقرة: ٢٣٣.
[3] رۆژنامەی (الجمهورية)ی عێراق لە ژمارە ٨٤٣٧ لە ١٩٩٥/٢/٢٩ بابەتێکی لەژێر ناونیشانی (مختصون يأكدون اهمية الرضاعة الطبيعية) بڵاو کردەوە تێیدا هاتووە: "توێژینەوە و راپۆرتەکانی رێکخراوی یونیسێف سەلماندویانە شیردانی سروشتی منداڵ لە زۆر نەخۆشی دەپارێزێ".
[4] البقرة: ٢٣٣.
[5] البقرة: ٢٣٣.

٣- پێویستە لەسەر باوکی منداڵ خەرجی، واتە نەفەقە و پۆشاکی شیردەرەکە بدا چ بە شمەك (عین) بێ یان بە نەختت لەبەرانبەر شیرپێدان و دایەنیکردنی. ئەم حوکمەیش بەڕاشکاوی لە ئایەتی ﴿وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ﴾[1] دەربڕاوە. لەبەرئەوەی (علی) بۆ ئیلزامە. مەبەست لە (الوالدات) ئەو ژنە تەڵاقدراوانەن منداڵیان لە مێردەکانیان هەیە، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ- ئەم ئایەتە دوای ئەحکامی تەڵاق هاتووە و تەواوکەری ئەو حوکمانەیە. یەکێك لە ئاسەوارەکانی تەڵاق واجببوونی نەفەقەی تەڵاقدراوە لەبەرانبەر شیردانی بە منداڵەکەی. بەڵام لە حاڵەتی بەردەوامیی هاوسەریدا شیردان واجبە لەسەری لەبەرئەوەی ژن و دایکە، نەفەقەیش لەسەر باوکی منداڵەکە واجبە لەبەرئەوەی مێردە، کەواتە نەفەقە بۆ ژنە نەك بۆ شیرپێدان.

ب- شتێکی سروشتییە پاش جیابوونەوە رق و دژایەتیکردن بکەوێتە نێوان ژن و مێردەکە، لەوانەیە ئەوەیش وا لە ژنەکە بکا ئەزیەتی منداڵەکە بدات لەو رووەوە ئەو کارە ئەزیەتدانی ناڕاستەوخۆی مێردەکەیەتی. یان لەوانەیە حەز بکا شوو بکاتەوە و منداڵەکەی پشتگوێ بخا.

لەبەر ئەم هۆیانە و هیتریش خوای گەورە فەرمانی بەو دایکانەی تەڵاقی بائن دراون کردوە لەبەرانبەر وەرگرتنی کرێیەکی عەینی یان نەقدی بۆ بژێویی ژیانیان، بەباشی شیری منداڵەکانیان بدەن. بەڵام ئەوانەی بەشێوەیەکی رەجعی تەڵاق دراون هەروەك ژنی راستەقینە پێویستە لەسەریان شیر بە منداڵەکانیان بدەن.

٤- واجبی نەفەقە و پۆشاك بەگوێرەی باری دارایی و بوون و نەبوونی مێردەکە دەبێ، لەبەرئەوە شتێکی باش و دادپەروەرانە نیە کەسێکی نەدار و دەستکورت

---

[1] البقرة: ٢٣٣.

زیاتر له توانای خۆی بخرێته سەر شان. ئەمەیش بەڕاشکاوی لە ئایەتی ﴿لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا﴾[1] دا دەربڕاوە.

٥- حەرامە هەریەك لە باوك و دایك بەهۆی منداڵە شیرەخۆرەکەیان و لە جێبەجێکردنی ئەحکامی شیرداندا زیان بە یەکتر بگەیەنن. نابێ دایك بەمەبەستی زەبردان لە باوکی منداڵەکە شیرپێدانی رەت نەکاتەوە، دروستیش نیە پتر لە کرێی هاوشانی خۆی داوا بکا. بۆ باوکیش رەوا نیە رێگە لە دایکەکە بگرێ شیر بە منداڵەکەی بدات ئەگەر حەزی لێ بوو، نابێ لەو ئەرکەی لەسەریەتی چروکی بکا، بەڵکو پێویستە هەموو ئەوانە بە چاکە بەڕێوە بچن. هەروەك بۆی نیە بەبێ هۆیەکی شەرعی منداڵەکەی لێ زەوت بکا. ئەمە لە ئایەتی﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ﴾[2] بە راشکاوی دەربڕاوە.

٦- ئەگەر باوکەکە مرد یان نەیتوانی خەرجی ژنە تەڵاقدراوە شیردەرەکە بکێشێ، ئەرکەکە دەچێتە سەر شانی وەرەسەی منداڵە شیرەخۆرەکە. ئەمەیش لە ئایەتی ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ[3]﴾[4] بە راشکاوی دەربڕاوە.

٧- دروستە دایك و باوك بە رەزامەندیی هەردوولا رێك بکەون بەر لە تەواوبوونی دوو ساڵەکە منداڵەکە لە شیر ببڕنەوە بەو مەرجەی زیانی بۆ منداڵەکە نەبێ، لەبەرئەوەی دانانی تەواوکردنی ئەو ماوەیە زیاتر لەبەر پەسەندییە نەك حەتم و

---

[1] البقرة: ٢٣٣.

[2] البقرة: ٢٣٣.

[3] البقرة: ٢٣٣.

[4] هەندێ زانا -وەك رازی لە التفسیر الکبیر: ١٣١/٦: دەڵێن: مەبەست میراتگری باوکە، بۆیە پاش مردنی باوکی چی لەسەر باوکەکە واجب بوو لەسەر ئەویش واجب دەبێ. بەڵام ئەمە لەگەڵ رواڵەتی ئایەتەکە ناکۆکە کە ئاماژە بەوە دەدا ئەمە لە بابی ئەرکەوەیە، چونکە نەفەقەی منداڵ لەسەر میراتگر دەبێ، ئەو کەسەی ئەگەر ئەو منداڵە مرد و ماڵی هەبوو دەبێتە میراتگری.

ئیلزام. ئەمەیش لە ئایەتی ﴿فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا﴾[1] بەراشکاوی دەربڕاوە.

٨- دروستە باوکان بەدوای شیردەر بۆ منداڵەکانیان بگەڕێن جگە لە دایکیان، بەو مەرجەی ئەو مافەی لەسەری ڕێك دەکەون یان بەپێی عورف دیاری کراوە، بەبێ دەستی دەستی پێکردن یان نوقسانی بیاندەنێ، لەبەرئەوەی دابینەکردنی کرێکەیان وایان لێدەکا کەمتەرخەمی لەگەڵ منداڵەکەدا بکەن. بەڵام ڕێگەدان بە شیردانی جگە لە دایك، مەرجدارە بەوەی زیان بە دایکەکە نەگەیەنرێ، وەك خوا دەفەرموێ ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾[2]. حوکمی شیردانی جگە لە دایکان بەراشکاوی لە ئایەتی ﴿وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ﴾[3] دا دەربڕاوە.

ب- ئەو حوکمانەی بە ئاماژە دەربڕاون:

١- نەسەبی منداڵ بۆ باوکیانە نەك دایکیان:

رووی دەلالەتکردنی: لام لە (لە) لە خاوەندارێتیدا راستەقینەیە، لەبەرئەوەی ناکرێ بە مانا راستەقینەکەی وەربگیرێ، بە نزیکترین مانا لە خاوەندارێتی وەردەگیرێ کە دەکاتە نەسەب[4]، پاشان پیتی (ال) لە (المولود لە) بەمانای

---

[1] البقرة: ٢٣٣.

[2] البقرة: ٢٣٣.

[3] بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی ئەم حوکمانە، دەتوانن بگەڕێنەوە بۆ ئەم تەفسیرە باوەڕپێکراوانە: التفسیر الکبیر،للرازي :٦/١٢٤ ومابعدها، تفسیر النسفي :٢/١١٧ وما بعدها ، تفسیر القرطبي :٣/١٦٠ وما بعدها ، أحکام القرآن ،للجصاص:٢/١٠٤، أحکام القرآن ، لأبن العربي :١/٢٠٢ ومابعدها.

[4] في فواتح الرحموت، شرح مسلم الثبوت: ١/٤٠٧: ئایەتەکە بۆ واجبکردنی نەفەقەیە لەسەر پیاو، بەڵام خوای گەورە بە (المولود لە) گوزارشتی لێکردوە و ئەوەی لەدایك بووە بۆیان بە پیتی لام دراوەتە پاڵیان. بەوە نەسەبی منداڵ دەداتە پاڵ باب، بەخاوەنکردن بەهیچ شێوەیەك نەهاتووە، بۆیە ئەو بەتەنهایە و هیچیان لەسەر دایك پێویست نین).

(الذي)[1] دیٚ كە ماناكەی دەبێتە (وعلی الذي یولد له). (واتە ئەوەی منداڵەكەی بۆ دەهێنرێتە دنیا). ئەمەیش ئاماژەیە بەوەی منداڵیان بۆ ئەوان بووە، ئەمەیە نهێنی هەڵبژاردنی (المولد له)ـە لەباتیی باوك.

٢- نەفەقەكێشانی كوڕ و كچە ناكامەكان تەنها لەسەر باوكە تا لەژیاندا بێ.

نەفەقەكێشانی دایەنی شیردەریش لە ماوەی شیرداندا نەفەقەكێشانی ناڕاستەوخۆی منداڵە شیرەخۆرەكەی خۆیەتی، ئەوەیش دیسان واجبە لەسەری.

رووی دیلالەتكردنی ئەوەیە: تەنها باوك تایبەتمەندیی نەسەبی هەیە. لەبەرانبەر ئەم دەستكەوتەدا، بەپێی رێسای (الغرم بالغنم)[2] باری نەفەقەكێشانی لەسەرە. واتە ئەوەی سوودی شتێك بەدەست دێنێ دەبێ بەرگەی زیانەكەیشی بگرێ.

٣- شیری دایك لە هیتر بەباشتر دەزانرێ لەبەر ئەو كاریگەرییەی لەسەر تەندروستی و رەفتاری منداڵ هەیەتی.

رووی دیلالەتكردنی ئەوەیە: سەرەتا فەرمان بە دایكان بكرێ شیر بدەن، پاشان ئەگەر لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندیی منداڵەكە وای خواست، چاوپۆشی لەو ئەسڵە دەكرێ و دەكرێ پەنا بۆ شیردەرانیتر جگە لە دایكی ببرێ. خوا دەفەرموێ: ﴿وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ﴾[3].

---

[1] لەبەرئەوەی ئەگەر (ال) چووە سەر فاعل یان اسمی مفعول دەبێتە مەوصولە بەواتای (الذي و التي)، لەوەیشدا نێر و مێ و تاك و كۆ یەكسانن. ئیبن مالك لە ئەلفیەكەیدا دەڵێ:
(ومن وما وأل تساوي ما ذُكر   وهكذا ذو عند طيِّيء شهر).

[2] مجلة الاحكام العدلية، م١٨٧. أو (الغنم بالغرم) أو النعمة بالنقمة أو النقمة بالنعمة.

[3] البقرة: ٢٣٣.

٤- تەنها باب بۆی هەیە بەبێ مۆڵەتی خۆیان دەست بخاتە ماڵی منداڵەکانی[١]،
ئەمەیش وەك هەڵاوێرانێك لە بنەمای حەرامکردنی خواردنی ماڵی کەسانیتر بەبێ ڕەزامەندی و حەزی دڵی خۆیان وەك خوا دەفەرموێ﴿أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ﴾[٢]، وقال الرسول ﷺ: (لا يحل مال امرئ الا بگيبه نفس)[٣].

٥- ئەگەر باب بەئەنقەست و بەدەستدرێژی منداڵەکەی خۆی کوشت، تۆڵەی شەرعی لەسەر واجب نیە، بەڵکو سزایەکی تەمێکارانە (تعزیری) دەدرێ وەك بەندکردن، دایکیش بەهەمان شێوە.

ڕووی دیلالەتکردن: لەبەرئەوەی باوك هۆی بوونی منداڵەکەیەتی، بۆیە نابێ ئەو -یان کوشتنی- ببێتە هۆی کوشتنی. لەم ڕوانگەوە زانایانی ئوسوڵ گوتویانە "باوکایەتی ڕێگرە لە قیساس"[٤]. بەهەمان شێوە ئەگەر بوهتانی بۆ منداڵەکەی کرد، سزای قەزفی بەسەردا جێبەجێ ناکرێ کە لە دەقدا بڕیار دراوە، بەڵکو

---

[١] لە المغني، ابن قدامة ٥/٦٧٨دا هاتووە: "باوك بۆی هەیە چی دەوێ لە ماڵی منداڵەکەی بیبات و بیکاتە هی خۆی، جا باوکەکە پێویستی بە بردنی ئەو شتە هەبێ یان پێویستی نەبێ، منداڵەکە بچوکبێ یان گەورەبێ، بە دوو مەرج: یەکەمیان: ستەم لە کوڕەکە نەکات و زیانی پێ نەگەیەنێت و شتێك نەبات خۆی پێویستی پێی بێ. دووەم: ماڵی منداڵەکەی نەبات و بیداتە کەسێکیتر".

[٢] النساء: ٢٩.

[٣] رواه مسلم.

[٤] عمر الخباز لە (اصولەکەیدا – دەستنووسە لە کتێبخانەی ئەوقاف لە بەغدا- دەڵێ: (وعلى المولود له رزقهن وكسوتهن، بریتییە لە واجبکردنی نەفەقە لەسەر باوك وەك ئاماژە بۆ ئەوەی نەسەبی منداڵەکە دەدرێتە لای ئەو، مافی بەسەر ماڵ و نەفسیدا هەیە و بەهۆیەوە سزا نادرێ، هەروەها لەڕێی (لامی تەمەلوك)ەوە دەریدەخا باوك بەتەنیا نەفەقەی دەکێشێ، کوڕی دارایش نەفەقەی باوکی).

تەمێ دەکرێ.

٦- **واجبیی نەفەقەی خزمان تەنها خزمایەتیی فەرزەندی** (البنوة)[1] یان میراتگری خاوەن رەحم ناگرێتەوە وەك هەندێ گوتویانە[2]، بەڵکو هەموو خزمێکی میراتگر دەگرێتەوە.

رووی دیلالەتکردن: وشەی (الوارث) لە ئایەتی ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ﴾[3] کە (ال)ی تەعریفی ئیستیغراقی لەپێشە، گشتیبوون دەگەیەنێت و هیچ بەڵگەیەك نیە تایبەت کرابێ. پاشان حوکمی واجببونی نەفەقە بەستراوە بە وەسفی (الوارث)ەوە، بەسترانی حوکمیش بە داتاشراوەوە بەڵگەی بوونی عیللیەت — هۆبەندی-یەك دەکا کە هۆی داتاشینە، کەواتە هۆکە میراتگرە و لە بوون و نەبوونیدا لەگەڵی دەسورێ.

٧- **دایك بۆ دایەنیکردنی منداڵەکەی لەپێشترە:**

رووی دیلالەتکردن: خوا فەرمانی پێکردوە بە شیردان و ئەوەیش بەشێکە لە دایەنی[4]. دایەنیش وەك شیردان سیفەتێکی دووسەرەی هەیە، هەردووکیان و پابەندین. لەو رووەوە کە پابەندییە، مافی نیە بەبێ عوزرێکی رەوا دەست لە

---

[1] وەك شافیعی، کە دەڵێ: (نەفەقە لەسەر دایك و باوك و لەدایکبووان نەبێ پێویست نیە).، کشف الاسرار: ٢/٥٣٢.

[2] وەك حەنەفیەت، سەرچاوەی پێشوو، ئیبن ئەبی لەیلا دەڵێ: نەفەقە لەسەر هەموو وارسێك واجبە، ئەویش لەبەر زاهیری ئایەتی:(وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ).

[3] البقرة: ٢٣٣.

[4] ئیبن ئەلعەرەبی لە (احکام القرآن: ١/٢٠٤دا دەڵێ: زانایانمان گوتویانە: ئەم ئایەتە بەڵگەی ئەوەیە دایەنی بۆ دایك و سەرخستن بۆ باوکە، لەبەرئەوەی دایەنی لەگەڵ شیرداندایە. ئەوەی لە(م١/٥٧)ی یاسای باری کەسایەتی عێراقی کارپێکراودا هاتووە کە دەڵێ (دایك لەکاتی بەردەوامیی هاوسەریدا بۆ دایەنی و پەروەردەکردنی منداڵ لەپێشترە، هەروەها پاش جیابوونەوەیش، بەو مەرجەی زیان بە منداڵەکە نەگا)، لەسەر ئەمە بینا کراوە.

هیچکامیان هەڵبگرێ ئەگەر ئەو دەستهەڵگرتنە زیان بەبەرژەوەندیی منداڵەکە بگەیەنێ. هەروەها ئەگەر کەسێك نەبوو نەفەقەی بکێشێ بۆی نیە شیری نەداتێ، وەك چۆن پابەندبوونی بە عیددە بەوە هەڵناوەشێتەوە کە کەسێك نەبێ لە ماوەی عیددەدا نەفەقەی بکێشێ.

حیکمەتی لەپێشتربوونی دایك بۆ دایەنیکردن، ئەو سۆز و ناز و ئارامییە دەروونییەیە کە هەیەتی و کاریگەری لەسەر رەفتاری منداڵ دەبێ ئەگەر هاتوو خۆی راستەوخۆ سەرپەرشتی دەکرد.

٨- ژنی دەوڵەمەند پێویستە نەفەقەی مێردی هەژاری بکێشێ:

رووی دیلالەتکردن: ژن میراتگری پیاوە[١]. خوا گەورەیش خەرجیکێشان و میراتی بەیەکەوە بەستووە ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ﴾[٢]. ئەمە بەڵگەی ئەوەیە بەرپرسیارێتیی مرۆڤ لە خەرجیکێشانی کەسانیتر لەسەر ئەو بنچینەیە کە میراتگریەتی. لەو رووەوە ژن میراتگری مێردەکەیەتی ئەگەر پێش لەو مرد، بۆیە ئەگەر مێردەکەی هەژار و دەستکورت بوو و ئەو دەوڵەمەند بوو، پێویستە خەرجی مێردەکەی بکێشێ. لەم روانگەوە رێژەی بەرپرسیارێتی لە خەرجیکێشاندا بەگوێرەی رێژەی بەشە میراتیەتی لە میراتی ئەو کەسەدا ئەگەر فرەمیراتگر بوو. ئەو هەژارەی خوشکێك و برایەکی هەقی یان باوکیی هەیە، ئەرکی نەفەقەکێشانی لەسەریان بە سێ-یەکانە دەبێ، لەبەرئەوەی بەشیان لە

---

[١] ئیبن حەزم لە (المحلی: ١٠/٩٢)دا دەڵێ: "ئەگەر مێرد نەیتوانی خۆی بژێنێت و ژنەکەی دەوڵەمەند بوو، نەفەقەی دەخرێتە سەر ئەو و ئەگەر باری گوزەرانیشی باش بوو هیچ لەو خەرجەی بۆ ناگێڕدرێتەوە. بەڵگەی ئەمەیش بریتییە لە ئایەتی (وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ). عەلی دەڵێ: ژن میراتگرە، بۆیە بەدەقی قورئان پێویستە نەفەقەی بکێشێ".

[٢] البقرة: ٢٣٣.

میراتەکەیدا بەپێی ڕێسای نێرینەیەك بەشی دوو مێینـەی هەیـە دەبێ. ﴿لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الأُنْثَيَيْنِ﴾[1].

لـە مافـە ناداراییـەکانیتری منـداڵان لەسـەر باوانیـان مـافی پـەروەردە و هۆشیارکردنەوە و فێرکردن و ڕاهێنانیانـە لەسـەر ئاکـار و ڕەفتـاری ڕێکوپێـك و جوان و دوورخستنەوەیان لە بەدڕەفتاری و ئاکاری خوار و خێچ، بەتایبەت کاتێ نەوجەوان و هەویرن و ئامادەن بۆ قاڵبگرتن لەتەك هەموو شـێوەکانی ئەنـدازەی ڕەفتارکردندا، چ چاك چ خراپ.

بەڵگەنەویستە کە لادانی نەوجەوانان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیی نەتابایـە لەگـەڵ بنچینەی سروشتی ئـەو ڕەفتـارەی پێویسـتە هـەر مرۆڤێـك لەسـەری بـێ. ئـەم دیاردەیـەیش بـۆ فەرامۆشـکردنی منـداڵان لەلایـەن باوانیـان، یـان بـوونی کێشەیەکلەناو یان دەرەوەی خێزان دەگەڕێتەوە.

لە گرنگترین هۆکارەکانی کێشەکانی خێزان:

أ- لەدەسـتدانی بـاوك یـان دایکـی منـداڵ بـەهۆی مـردن یـان تەڵاقـەوە. تـەڵاق ئاسەواری خراپـی لەسـەر ڕەفتـاری منـداڵانی ژنـی تەلاقـدراو هەیـە. لەبەرئەوەیـە پێغەمبەر بە دزێوترین حەڵاڵ لای خوا ناوی بردوە و فەرمویـەتی: (ابغـض الحـلال

---

[1] لە کتێبی: کشف الاسرار: ٢/٥٣٢دا هاتووە: (ئاماژەی تێدایە بەوەی نەفەقەکێشان بەئەندازەی میرات واجب دەبێ، لەبەرئەوەی هۆی واجببوونی میراتە، بۆیە پێویستە حوکمەکە لەسەر ماناکەی بینا بکرێ کە میراتە، حوکمیش بەپێی هۆکە جێگیر دەبێ، لەبەرئەوەی بار لەبەرانبەر دەسکەوتە (کورد وتەنی: ڕەنج بەرانبەر گەنج-وەرگێڕ). ئایەتی (لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ)البقرة/٢٣٦، بەئامارژە بەڵگەیە لەسەر دروستیی هاوسەرگیری بەبێ مارەیی. هەروەها ئایەتی :(أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ)البقره/١٨٧، بەڵگەیە لەسەر دروستیی ڕۆژوو بەبێ خۆشتن پاش جووتبوون لەبەرئەوەی دەشێ لە دووا ساتی شەودا بکرێ و کات بۆ خۆشتن نەمابێ".

الى الله الطلاق)[1].

تـەڵاق زۆر هـۆی هەیـە کـە پێویسـتە دوور بخرێنـەوە، لەوانـە هۆکـاری ئـابووری، دەسـتێوەردانی خزمـان، جیـاوازیی تەمـەن، جیـاوازی لـە ئـاین و بـەها و رەوشـتی بەدەسـتهاتوو لـە ئاینـەوە. پێغەمبـەر ﷺ فەرمویـەتی: (تخـیروا لـنطفكم فـأن العـرق دسـاس)[2]. لـەم قسـەیە و هـیترەوە دەردەکـەوێ پێغەمبـەر سـەدان سـاڵ بـەر لـە دۆزینەوە زانستیە نوێکان کاریگەریی بۆماوە لەسەر رەفتاری مرۆڤ زانیوە.

ب– لەوانە ناتەبایی دایـك و بـاوك لـەناو مـاڵ و نـەبوونی پابەنـدیی دووسـەرە، جـوێن بەیەکدان و بەکارهێنانی وشەی سوك و نەشیاو بەیەکتر لەبەردەم منداڵەکاندا.

ج– لەوانــە رەفتــاری خراپــی یــەکێك لــە بــاوك و دایــك، منــداڵان لــە رەفتاریانــدا بەشێوەیەکی ناویستانە لاسایی باوك و دایکیان دەکەنەوە، وەك چۆن بەبێ فێرکردن، لە فێربوونی زماندا لاساییان دەکەنەوە، لەبەرئەوە شاعیر دەڵێ:

أذا كان رب البيت بالدف ناقراً   فشيمة اهل البيت كلهم الرقص

بۆیە پێویستە باوکان و دایکان سەرمەشقێکی باش بن بۆ منداڵەکانیان و لەوانـە نـەبن خوای گەورە لەبارەیانەوە دەفەرموێ: ﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ﴾[3].

د– یەکێك لەو هۆکارانەی کاریگەریی خراپی لەسەر رەفتاری منداڵ هەیـە، نازپێـدانی لە سنووربەدەر و رەقبوونی لەسنووربەدەرە لە مامەڵەکردن لەگەڵیدا. پێویستە بـاوك کە لە پەروەردەکردنی منداڵەکانی بەرپرسە، دانا بـێ و لـەناو ماڵـدا ژیرانـە مامەڵـەیان

---

[1] رواه ابو داوود في سننه: ٢/٢٥٥، برقم (٢١٧٨)، وابن ماجة في سننه: ١/٦٥٠، برقم(٢٠١٨).

[2] دەیلەمی لە کتێبی (الفردوس بمأثور الخطاب) ئەم حەدیسەی هێناوە، بەڵام نەك هەمووی، لە خاتوو عائیشەوە – خوا لێی رازی بێ– (٢/٥١ ، بە ژمارە ٢٢٩٥) لە زاری پێغەمبەر ﷺ دەگێڕێتەوە:(تخيروا لنطفكم:) لە ئەنەسیشەوە – خوا لێی رازی بێ– (٢/٥١، بە ژمارە ٢٢٩١) حەدیسی: (.... فان العرق دساس) دەگێڕێتەوە.

[3] البقرة: ٤٤.

لەتەکـدا بکـات و لـە ڕێنمـایی و پەروەردەکردنیانـدا ڕێڕەوێکـی مامناوەنـد لـەنێوان نازپێدان و ڕەقیدا، بگرێ.

لـە کێشـە ناخێزانیـەکانیش کێشـەی قوتابخانەیـە. مامۆسـتا تـەنها لـە فێرکـردن بـەرپرس نیـە، بـەڵکو لـە مامەڵـەکردنی لەگـەڵ کەسـانیتر لـە نـاوەوە و دەرەوەی قوتابخانە، لە پەروەردە و هۆشیارکردنەوە و ڕێنوێنیکردنیش بەرەو ڕۆیشـتن لەسـەر ڕێچکەیەکی ڕاست و دروست بەرپرسە، چونکە فێرکەر سەرمەشـقی فێرخـوازە، بۆیـە پێویستە نموونەیەکی جوان بێ بۆ بەها باکان و ئەخلاقە جوانەکان تا فێرخواز چاوی لێ بکا. پێویستە فێرکردن و ئاراستەکردنی ڕاست و دروست ئاوێتە بکا.

لە گرنگترین ئەو هۆکارانەی کار لـە ڕەفتـاری نەوجـەوان دەکـا ئـەو کەسـانەن لـە دەرەوەی ماڵ و دەرەوەی قوتابخانە تێکەڵیان دەبێ، لە منداڵانی گەڕەکەکەی. بۆیە دەبێ باوکان بەوردی و قووڵی و بەبەردەوامی چاودێریی ئـەم تێکەڵبوونـە بکـەن بـەر لەوەی ڕۆڵەکانیان تووشی نەخۆشییە ئەخلاقییە درمـەکان بـبن، ئـەویش لـەڕێی ئـەو کەسانەوە بەهۆی پەروەردەبوونیان لە ناوەندێکی خراپدا بـەو نەخۆشـیانەوە گرفتـار بوون.

لـەو هۆیانـەیتر کـە کاریگـەرییان لەسـەر ڕەفتـاری نەوجـەوانان هەیـە، هۆیـەکانی ڕاگەیاندنی خوێنراو و بیستراو و بەتایبەت بینراوە. باوك و دایکان لـە کاریگـەریی ئـەو هۆیانە لەسەر ڕۆڵەکانیان بەرپرسن. بۆیە بەر لەوەی کار لە کار بترازێ پێویستە ڕێگە نەدەن فیلمی بێئابڕوویی و ترس و تۆقاندن ببینن.

سەرچـاوەی پابەنـدیی دایکـان و باوکـان بەرانبـەر ڕۆڵـەکانیان لەمـەی بـاس کـرا، قورئان و سوننەتی پێغەمبەرە. لەو ئایەتانەی قورئان لەم بارەوە قسە لەگەڵ باوکـان دەکا: ﴿قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا﴾[1].

---

[1] التحريم: ٦.

بەشی چوارەم

مافی کۆمەڵگە
لەسەر کۆمەڵگە

لەئـەنجامی پەرەسـەندنەکانی ژیـان کۆمەڵگـە و میللـەتان گـۆڕاون بـۆ دەوڵـەت و سیستمی سیاسی، کە ماف و ئەرکیان لەنێواندایە و میساقی نەتـەوە یـەکگرتووەکان حوکمی دەکات و یاسای نێودەوڵەتیی گشتی و عورفە نێودەوڵەتیەکان ڕێکی دەخـا. ئەم ماف و ئەرکانە بەرژەوەندیی هاوبەش و مامەڵەی هاوشێوە و عورفی نێودەوڵەتی و ڕێکەوتنامـەکانیان لـە یاسـای نێودەوڵـەتیی گشـتیدا دامەزرانـدوە. ئـەم بنچـینانە جیـاوازن لـە بنچـینەی پەیوەندییـە نێودەوڵەتیـەکان و پەیوەنـدیی نێـوان گـەل و نەتەوەکان لە ئیسـلامدا. ئـەو دەسـتوورە ئیلاهییـە سـەدان سـاڵ پـێش دەسـتوورە وەزعیەکان و جارنامەکانی مافی مرۆڤ کەوتووە لە پەسـەندکردنی بنـەمای یەکسـانیی ئادەمیزادەکـان لـە هـەموو زەمـان و زەمینێکدا. دەسـتووری خـوا ئـەم یەکسـانییە مرۆییـەی لەسـەر زۆر بنچـینە بنیـات نـاوە. بنچـینەکانی مـاف و پابەندییـە نێودەوڵەتیەکان لە ئیسلامدا بریتین لەمانە:

بنچینەی یەکەم: هاوڕەچەڵەکی (وحدە النسب):

هەموو تاکەکانی خێزانی مرۆڤایەتی لە ڕابردوو و ئێستا و ئایندەدا خوشک و بـران لەبەرئـەوەی ڕۆڵـەی یـەك بـاب (ئـادەم) و یـەك دایـك (حـەوا)ن. ڕەوشـتی برایـەتیش بریتییـە لـە مامەڵـەکردنی یەکسـانە لەگـەڵ ئـەویتر بـەبێ جیاکـاری، خـوای گـەورە دەفەرموێ ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾[1] .. "اتقاكم" واتە ئەوەتان نزیکترینتان

---

[1] سورة الحجرات الآية (١٣)

له خواوه بۆ ژیانی ئاخیرەت و بەکەڵکترینتان بۆ مرۆڤایەتی بۆ ژیانی دنیایی وەك پێغەمبەرﷺ دەفەرموێ: (أفچل الناس أنفعهم للناس).

بنچینەی دووەم: هاوکانزایی:

هەموو مرۆڤێك لە کانزایەك دروست کراوە و دەکرێ کە خاکە، لەبەرئەوەی هەموو مرۆڤێك لە سپێرمی نێرینە و هێلکەی مێینە خەلق دەبێ، کە کرۆك و پوختەی خوێنن. خوێنیش کرۆك و پوختەی ئەو مادە خۆراکیانەیە مرۆڤ بۆ بەردەوامیی ژیانی دەیانخوات. مادە خۆراکیەکانیش کرۆك و پوختەی خاکن. لەم روانگەیەوە هەموو مرۆڤێك بە ناڕاستەخۆ لە خاك خەلق کراوە و دەکرێ. کانزای هەندێ کەس بۆ نموونە ئاڵتون نیە و هی هەندێکیتر مس بێ تا پۆلی یەکەم فەزڵیان بەسەر دووەمەوە هەبێ. خوا دەفەرموێ: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ﴾ الروم/٢٠.

پێغەمبەرﷺ لە حەجی ماڵئاواییدا جەختی لەم دوو بنچینەیە کرد و فەرموی: (كلكم من ئادم وئادم من تراب لا فچل لعربيٍ على أعجمي ولا لأبيچ على أسود الا بالتقوى).

بنچینەی سێیەم: هاوبەدیهێنەری:

بەدیهێنەری سەرجەم مرۆڤایەتی خوایە. مرۆڤ وەك کاڵا نیە کە بەپێی جۆری ئەو کۆمپانیایانەی بەرهەمیان هێناوە لە چاکی و خراپیدا جیاواز بێ. هەموو مرۆڤێك لە رابردوو و ئێستا و ئایندەدا تەنها دروستکراوی خوایە. خوا دەفەرموێ: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾[1].

---

[1] سورة البقرة الآية (٢١)

بنچینەی چوارەم: هاوڕێزی:

خوا ڕێزی لە مرۆڤ ناوە بەوەی بە باشترین شێوە خەلقی کردوە و بەبێ جیاوازی نیعمەتی بەسەردا ڕشتوە. ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾ الاسراو/٧٠.

بنچینەی پێنجەم: هاوئاینی:

دەستووری خوا جیاوازی لەنێوان شەریعەت و ئاینداکردوە. یەکەمیان (واتە شەریعەت) بەپێی جیاوازیی گەل و نەتەوەکان جیاوازە لەبەرئەوەی ژیانی دنیا ڕێك دەخات و مرۆڤ بواری ئەوەی هەیە بەپێی پەرەسەندنی پێداویستیەکانی ژیانی ئیجتیهادی تێدا بکا.

بەڵام دووەمیان (واتە ئاین) بەپێی جیاوازیی نەتەوەکان ناگۆڕێ، لەبەرئەوەی ئاین یەکێکە، چونکە باوەڕێکی سوور و نەگۆڕ و دەقاودەقی واقیعە بە خوا و بەو غەیبیاتانەی لێی دەبنەوە و بواری جیاوازی و ئیجتیهادی تێدا نیە. خوا دەفەرموێ: ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ﴾[1].

بنچینەی شەشەم: یەکیتیی بەرژەوەندی و خاوەنداریتیی خێروبێرەکانی زەوی:

خوا دەفەرموێ: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾[2]. هیچ سنوورێك لەنێوان هەرێم و وڵاتەکاندا نیە، خاوەندارێتی تەنها هی خوایە و بەبێ جیاکاری بۆ مرۆڤی ڕەوا بینیوە.

---

[1] سورة الشورى الآية (١٣)

[2] سورة البقرة الآية (٢٩)

پێویستە زیادەی خێروبێری زەوی لای هەر گەل یان نەتەوەیەك بدرێتە گەل یان نەتەوەیەکیتر کە پێویستی پێیەتی. ئەم خاوەندارێتییە هاوبەشە لەسەر بنچینەی بیرۆکەی شیوعیەت نیە، بەڵکو ئەو رێپێدانە بنچینەییەیە، کە پێش ئەوە کەس خاوەنی هیچ نەبووە.

بنچینەی حەوتەم: هاوچارەنووسی:

خەڵك هەموو لەم چارەنووسەدا یەکسانن ئەویش مردن و بەجێهێشتنی ژیانی دنیایە، جا ئەو مردنە چ لە کوخێکدا بێ یان لە کەلاوەیەکدا یان کۆشکێکی قایم و رازاوەدا. خوا دەفەرموێ: ﴿أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ﴾[1].

بنچینەی هەشتەم: هاوبەرپرسیارێتی:

هەر کەسێك لە ئاکامی کارەکانی بەرپرسە، ئەگەر باش بن پاداشتەکەیان باش و ئەگەر خراپیش بن پاداشتیان خراپ دەبێ. ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ، وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾[2]

بنچینەی نۆیەم: هاوپەرستراوی:

ئەندامانی خێزانی مرۆڤایەتی ئەوانەیان باوەڕیان بە بوونی خوایەك هەیە، لەوەدا هاوبەشن کە هەموو ملکەچی ئەو تاکە خواوەندەن، کڕنووشی بۆ دەبەن و هەریەکەیان بەشێوەی تایبەتی خۆی و لەژێر تیشکی رێنماییەکانی ئاینەکەیدا دەیپەرستن. لە ئاینەکاندا دوو خواوەند نین کە بپەرسترێن. لە فەرمایشتی خوای

---

[1] سورة النساء الآية (٧٨).

[2] سورة الزلزلة الآية (٧-٨).

گەورە ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾دا کە نوێـژوان ڕۆژانـە چـەندین جـار لـە نوێژەکەیـدا دووبـارەی دەکاتەوە، بەرکار (اياك) خراوەتە پێش فەرمان و بکەرەکەی. ڕێسایەکی ڕەوانبێژیش هەیـە کـە ئـەو شـتەی خـۆی دەبـێ دوابخـرێ، ئەگـەر پـێش خـرا ئـەوە بەڵگەیـە لـە قەتیسکردن. واتـە بەندایـەتیکردنی مـرۆڤ تـەنها لـە یـەك پەرسـتراودا قـەتیس دەبـێ ئەویش خوای گەورەیە.

بنچینەی دەیەم: هاومەرجەعی:

مەرجەعی هەموو بونەوەرە زینـدووەکان بـە مـرۆڤ و هـیترەوە لـە جێبـەجێکردنی پێویسـتیەکانیاندا تـەنها خوایـە. خێزانـی مرۆڤایـەتی لـەم مەرجەعیەتـەدا هاوبەشـە، ئەویش لەبەر کۆکبوونی هەموو ئاینەکان و ژیریی ژیران لەسەر ئەوەی جگە لـەو هـیچ مەرجەعێکیتر نیە، وەك خوای گەورەیش دەفـەرموێ ﴿وَإِيَّـاكَ نَسْـتَعِينُ﴾. لەمەیشـدا هاوشێوەی "اياك نعبد" داوای کۆمەکیکردنەکە قەتیس کراوە لە خوادا.

دەرەنجامی ئەم بنچینانەی باس کران:

ئەو بنچینانەی مافی مرۆڤ و ئەرکەکانی لە ئیسلامدا کە لەسەرەوە باس کران، ئەم دەرەنجامانەیان لێ دەکەوێتەوە:

یەکەم: لە ئیسلامدا ئەسڵ لە پەیوەندیەکانی نێوان گەل و نەتەوە و دەوڵەتاندا ئاشتییە و جەنگ ڕیزپەڕە:

ئەمەیش لە زۆر ئایەتی قورئانی پیرۆزدا بەدەق باس کراوە، لەوانە: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّـةً وَلَـا تَتَّبِعُـوا خُطُـوَاتِ الشَّـيْطَانِ إِنَّـهُ لَكُـمْ عَـدُوٌّ مُـبِينٌ﴾[1]، هەروەها دەفەرموێ:: ﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّـلْ عَلَـى اللَّـهِ﴾[2]. ئەمانـە و

---

[1] البقرة: ٢٠٨.

[2] الانفال: ٦١.

دەیان ئایەتیتر کە فەرمان بە شوێنکەوتنی ڕێگەی ئاشتی دەکەن و ئامـاژەن بـەوەی پەنابردن بۆ بەکارهێنانی هێز لە چارەسەری ناکۆکیەکاندا شـوێنکەوتنی شـەیتانە کـە دوژمنی مرۆڤە.

جگە لەمە، بەڵگەیەکیتر لەسەر ئەوەی ئەسڵ لـە ئیسـلامدا ئاشـتییە ئەوەیـە وشـەی ئاشـتی (السـلام) و داتاشـراوەکانی (١٣٣) جـار لـە قورئـانی پـیرۆزدا هـاتوون، وەك ئەوانەی سەرەوە و هەروەها ئەوەی دەفەرموێ ﴿وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ﴾[1] .

پاشان ئیسلام فەرمانی کردوە سلاوی بەیانیان و ئێوارانی خەڵك لە یەکتر بریتی بێ لە (السلام علیکم) و (علیکم السلام) واتە پەیامی ئاشتی دەگۆڕنەوە. هەروەها پێویسـتە نوێژوان لە نوێژەکەیدا بڵێ: (السلام علیکم ورحمة الله وبرکاتـه.. السـلام علینـا وعلـی عباد الله الصالحین). ئیسلام خۆی لە وشەی ئاشتی (سلام) داتاشراوە.

دووەم: جەنگە ڕەواکان:

لە ئیسلامدا هیچ جەنگێك ڕەوا نیە لە دوو حاڵەتدا نەبێ:

– حاڵەتی یەکەم: حاڵەتی مافی بەرگریکردنی ڕەوا. ﴿فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾[2].

– حاڵەتی دووەم: بۆ لادان و نەهێشتنی فیتنە. ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ﴾[3].

---

[1] یونس: ٢٥.

[2] البقرة: ١٩٤.

[3] البقرة: ١٩٣.

بنەما و راسپاردەکانی جەنگە رەواکان:

ئەگەر لە ئیسلامدا جەنگ شتێکی نائاساییە، بەڵام لەو حاڵەتە نائاساییەدا بەرەهایی بەجێ نەهێڵراوە، بەڵکو بەم بنەما و راسپاردانەی خوارەوە سنووردار کراوە:

أ- لە راسپاردەکانی قورئان:

دەبێ بەرگریکردن بەئەندازەی دەستدرێژی بێ، ئەگەر لەوە تێپەڕی بەرگرییەکە دەبێتە دەستدرێژی. خوای گەورە ئەمەی بەدەق باس کردوە و دەفەرموێ: ﴿فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ﴾[1]، لەبەرئەوەی جەنگ بۆ زەرورەتە، زەرورەتیش بەگوێرەی پێویستی دەستنیشان دەکرێ.

ب- لە راسپاردەکانی پێغەمبەر:

"غەدر مەکەن، زیادەڕۆیی مەکەن و منداڵ مەکوژن، پیاوانێک دەبینن لە پەرستگەدا گۆشەگیر بوون لە خەڵك دەستیان بۆ مەبەن، ئافرەت و منداڵ و گەورەیەکی بەسەرچوو مەکوژن، دارخورما مەسوتێنن و درەخت مەبڕنەوە و ماڵ مەڕوخێنن"[2].

ج- لە راسپاردەکانی خەلیفەی یەکەم ئەبوبەکری سدیق (خوا لێی رازی بێ):

"خیانەت مەکەن، غەدر مەکەن، نە منداڵێکی بچوك، نە پیرێکی بەساڵاچوو و نە ئافرەتێك مەکوژن، دارخورمایەك نەزۆك مەکەن و مەیسوتێنن، درەختێکی بەردار مەبڕنەوە، نە مەڕێك و نە مانگایەك و نە وشترێکسەرمەبڕن"[3].

---

[1] البقرة: ١٩٤.

[2] تاريخ بغداد، للخطيب البغدادي: ٢٩٦/٤، وتاريخ الطبري:٢٤٦/٢، والبداية والنهاية، للحافظ ابن كثير: ٢٢٠/٥.

[3] تاريخ بغداد، للخطيب البغدادي: ٦٧/١٣، والبداية والنهاية، للحافظ ابن كثير: ٢٢٠/٥.

د- له راسپاردەکانی خەلیفەی دووەم عومەری کوڕی خەتاب (خوا لێی رازی بێ):

"من فەرمان بەخۆت و سەربازەکانت دەکەم بەوەی لە هەموو بارێکدا لە خوا بترسن، لەبەرئەوەی لەخواترسان باشترین کەرەستەیە دژی دوژمن و بەهێزترین پیلانە لە جەنگدا. فەرمان بە تۆ و ئەوانەی لەگەڵتن دەکەم زیاتر لە خۆپاراستنتان لە دوژمن خۆتان لە گوناه بپارێزن، چونکە گوناهەکانی سوپا لە دوژمنەکەیان مەترسیدارترە بۆیان. موسڵمانان بەسەرپێچیکرنی دوژمنەکەیان لە خوا سەردەکەون، ئەگەر وانەبوایە دەرەقەتیان نەدەهاتین، چونکە نە ژمارەمان وەك ژمارەیانە و نە کەرەستەی جەنگمان وەك هی ئەوانە. جا ئەگەر لە سەرپێچیشدا یەکسان بووین، ئەوان لە رووی هێزەوە لە ئێمە باشتر دەبن"[1].

هـ- له راسپاردەکانی خەلیفەی چوارەم عەلی کوڕی ئەبوتالیب (خوا لێی رازی بێ):

"دەخیلت بم لە خوێنرشتنی بەناهەق، چونکە هیچ شتێك نیە وەك بەناهەق رشتنی خوێن لە تووڕەیی نزیکتر و بەرپرسیارێتی گەورەتر و بۆ نەهێشتنی نیعمەت شایستەتر بێ، بۆیە دەسەڵاتی خۆت بە خوێنرشتن بەهێز مەکە، چونکە ئەو کارە (دەسەڵات) لاواز و کز دەکا، بگرە نایهێڵێت و دەیگوێزێتەوە".

سێیەم: ئەو کانزانەی لە ناخ و دەرەوەی زەویدان لە فلزی و نافلزیەکان خوا بۆ هەموو نەوە لەدوای یەکەکانی دروست کردوون.

بۆیە هەر نەوەیەك دەبێ بەئەندازەی پێویستی خۆی لێیان ببات. هەر زیادەڕەوییەك لە دەرهێنان و بەکارهێنانیدا دەستدرێژیکردنە بۆ سەر مافی نەوەکانی ئایندە و سەرپێچییە لەو گوتارەی خوای گەورە ئاراستەی هەموو نەوەکانی کردوە و دەفەرموێ: ﴿هُوَ الَّذي خَلَقَ لَكُمْ ما في الأرضِ جَميعاً﴾ .

---

[1] تاريخ بغداد، للخطيب البغدادي: ٦٧/١٣، والبداية والنهاية، للحافظ ابن كثير: ٢٢٠/٥.

چوارەم: زیادەی هەر گەلێك پێویستە بۆ گەلانیتری هەژار بگوێزرێتەوە:

ئەمیش بۆ جێبەجێکردنی فەرمانی خوا کە دەفەرموێ ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾[1] کرینی چەك لەلایەن مرۆڤەوە بۆ بەرکارهێنانی دژی برا مرۆڤەکەی، هاوکاریکردنە لەسەر گوناه و دەستدرێژی.

خوای گەورە ئێمەی کردوە بە کۆمەڵێ گەل و هۆز بۆ یەکتر ناسین و هاوکاری و هەرەوەزی و دۆستایەتی. وەك خوا دەفەرموێ: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا﴾[2] . یەکترناسییش هاوکاریکردنە لەسەر چاکە و تەقوا.

---

[1] المائدة: ٢.

[2] الحجرات: ١٣.

بەشی پێنجەم

مافەکانی خوا گەرەنتیی
مافەکانی مرۆڤە

کەسانی مافخوراو و ماف زەوتکراو وەك بەڵگەنەویشت و بەبەرچاو و گوێی دنیاوە ئەوەیان بۆ ساغ بووەتەوە، کە گەرەنتیی مافەکانی مرۆڤ نە جاڕنامەکانی مافی مرۆڤ و نە میساقی نەتەوە یەکگرتووەکان و نە دەستووره وەزعیەکانی دەوڵەتانی دنیا و نە ڕێبازە فەلسەفییە کۆن و نوێکان و نە تیۆرە یاساییەکان و نە ئەو کۆنگرە و سیمینارانەی ساڵانە بەناوی مافی مرۆڤەوە دەبەسترێن و نە ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکانن، لەبەرئەوەی ئەم ئامرازانە تائێستا بەشێکی کەم نەبێ لەو مافانەیان بەدینەهێناوە. هێشتا مافەکانی چەوساوانی سەر زەوی لە تاك تاکە و گەلان لەژێر پێی بەهێزەکاندا دەشێلرێن و هێشتا یاسا وەك سوقرات دەڵێ "ئەوەیە کە بەدڵی بەهێزترینە".

چەند ماف بەناوی یاساوە زەوت دەکرێ و چەند ماف بەناوی بەرگری لە مافەکانی مرۆڤەوە بەفیڕۆ دەدرێ وەك ڕۆژانە لە جیهاندا دەیبینین و دەیبیستین. ڕەفتارە نامرۆڤانەکانی هەندێ دەوڵەتی بەهێز دژی چەوساوانی سەر زەوی بەناوی بەرگریکردن لە مافی مرۆڤ و بەدیهێنانی دیموکراسیەوە پاساو دەدرێ. ئەگەر مرۆڤایەتی نەگەڕێتەوە بۆ بەکارهێنانی وزەی ڕۆحی بۆ گەرەنتیکردنی مافەکان و پابەندبوون بە ئەرکەکان، دۆخی نێودەوڵەتیش بەم شێوەیە دەمێنێتەوە و دۆخی مافەکانی هەندێ گەل ڕۆژانە لە خراپەوە بۆ خراپتر پەرە دەسێنێ. وزە ڕۆحیەکان تاکە ئامرازن کە دەستەبەری مافەکانی مرۆڤ دەکەن و ویژدانی بەرەو جێبەجێکردنی خۆویستانەی پابەندیەکانی بەرانبەر کەسانیتر دەبزوێنن، بەبێ ئەوەی وزەی مادی بۆ ناچارکردنی بەو کارە، بەکار بهێنرێ.

کەواتە وزەی ڕۆحی چییە و قۆناغەکانی بەدەستهێنانی چین، سەرچاوەکانی چین و ڕۆڵی لە دەستەبەرکردنی مافەکانی مرۆڤدا چییە؟ لەم چوار باسەی خوارەوەدا وەڵامی ئەم چوار پرسیارە دەدەینەوە.

باسی یەکەم:
وزەی رۆحی

ئەگەر مرۆڤ بەم گەردوونە مەزنە بەراورد بکەین، کە بەشێکی زۆر بچوکی پێکدێنێ، لە قەبارەدا بچوك دەبینین بەڵام لە بیرکردنەوە و لێبڕان و پلاندانانی بۆ ڕێبازی ژیانی مرۆڤایەتیدا گەورەیە، لە بنیاتە جەستەییەکانیدا لاوازە، بەڵام لە بەرهەمهێنانی پێویستیەکانی بەرگریکردنی لە مانەوە و بەردەوامبوونی ژیانیدا، بەهێزە.

ئەگەر لە رووی خود و پێکهاتەی کەسیەوە تەماشای مرۆڤ بکرێ، دەردەکەوێ وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆی خاوەن سەروەریی تەواو و لەسەر پێی خۆ وەستاو وایە، سەرۆکێکی هەیە ئەویش عەقڵە، دەزگای ئاسایش و موخابەراتی هەیە کە پێنج هەستە دیارەکەن، سوپا و هێزێکی بەرگری هەیە کە دەست و پێکان و زمانە، کۆگایەك زانیاریی وێنایی و تەسدیقی هەیە بەمەبەستی بەدەستهێنانی نەزانراوی وێنایی و تەسدیقی لەرێگەی سەرنجدان وبیرکردنەوەی دروستەوە.

ئەم سەرۆکە (عەقڵ) دوو راوێژکاری هەیە یەکێکیان نەزعەی شەڕخوازانەیە کە لە دەروونی خراپخوازدا خۆ دەنوێنێ، دووەمیشیان نەزعەی خێرخوازیی فریشتانەیە. کاری نەزعە شەڕخوازەکە ئەوەیە عەقڵ هەڵبنێ تا دەوڵەتەکەی بەرەو ڕێڕەوی شەڕ و رەفتاری تاوانکارانەدا ببات، لەکاتێکدا کاری نەزعە خێرخوازیەکە هاندانی عەقڵە بۆ ئەوەی دەوڵەتەکەی بەرەو ڕێبازی بەدیهێنانی سوودی گشتی و تایبەت ببات و

بەختەوەریی تاك و كۆمەڵگە دەستەبەر بكا. بەم شێوەیە ئەم دوو نەزعەیە لە ململانێدا دەبن تا یەكێكیان بەسەر ئەویتریاندا زاڵ دەبێ. سەركەوتنی نەزعەی خێر بەسەر نەزعەی شەڕدا پێی دەوترێ "وزەی ڕۆحی" كە قورئانی پیرۆز ناوینـاوە "تەقوا"، خوای گەورە ئاماژە بەم ڕاستییە دەكا كاتێ دەفەرموێ: ﴿وَالْأَرْضِ وَمَا طَحَاهَا، وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا، فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا، قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا، وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾[1]. مەبەست لە (الفجور) ئاماژەدانە بۆ نەزعەی شەڕ، مەبەست لە (التقوى)یش نەزعە خێرخوازانەكەیە.

فەیلەسوف و بیرمەندان بیروڕای جیاوازیان لەبارەی ئەوەی ئایا مرۆڤ بەسروشت خێرخوازە یان شەڕخواز، هەیە؟ هەندێكیان هاوڕان لەگەڵ ئەوەی لە قورئاندا هاتووە، لەوانە فەیلەسوفی فەرەنسی (لیفی بریل) كە دەڵێ: "ئەو مەیلە جوان و ناشیرینانەی لەكاتی لەدایكبوونماندا دەیانهێنین بۆ ئەم دنیایە، سروشتمانە". هەیشیانە دەڵێ "سروشتی مرۆڤ لەسەر خێر سازاوە، بەڵام بەهۆی فاكتەرگەلی سەرهەڵداو ڕەفتاری خراپ هەڵدەبژێرێ، وەك فاكتەرە مادییە (سروشتی)، یان ئەنسرۆپۆلۆژی (تاكەكەسی)، كۆمەڵایەتی یان بۆماوەكان یان هیتر كە دەیخەنە ژێر دێوەزمەی شەهوەتەكان و ملكەچی دەسەڵاتی ئارەزووەكانی دەكەن. یەكەم كەس ئەم ڕایەی دەربڕی فەیلەسوفی یۆنانی سوقرات[2]بوو.

هەندێ فەیلەسوفیش پێچەوانەی ئەو ئاراستەیان گرتووە، وەك یەسوعیەكان، كە پێیان وایە فیترەتی مرۆڤ لەسەر شەڕ و خراپە سازاوە و بەسروشت خراپە. خۆ ئەگەر ڕێگەی خێری گرتەبەر ئەوە لەبەر هۆی دەرەكییە.

لەڕاستیدا مرۆڤ بە سروشت نە خێرخوازە و نە شەڕخواز، بەڵكو ئەوان لەنێوان جیهانی فریشتە (مەلائیكە) و ئاژەڵدایە، كە یەكەمیان تەنها هەڵگری وزەی خێرن و

---

[1] سورة الشمس / ٧-١٠.

[2] ٤٦٩-٣٩٩ق.م.

شایستەی پاداشت نین لەبەرئەوەی لەسەر ئەوە خولقاون، ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾[1]. هەرچی دووەمیانە جێی بەرپرسیارێتی نیە کە عەقڵە و تەنها هەڵگری نەزعەی شەڕە، وەك گورگ کە لەسەر خراپەکانی سزا نادرێ لەبەرئەوەی بە شەڕ ناچار کراوە.

لەم روانگەوە مرۆڤ بەسروشت و بەپێی خیلقەتی، وزەیەکی مەلەکوتی هەیە کە هەمیشە بەرەو خێر پاڵی دەنێ، هاوکات دەروونێکی ئاژەڵانەی شەڕخوازیشی هەیە کە فەرمانی بە خراپە پێ دەکا. کاتێك مرۆڤ لەدایك دەبێ ئامادەیی بۆ خێر و شەڕیشی لەگەڵ لەدایك دەبێ. فاکتەرە سەرهەڵداوەکانن کە تای لایەکیان بەسەر ئەویتریاندا زاڵ دەکەن. کاتێك مرۆڤ وزەی رۆحی هەبێ، نەزعەی خێر تێیدا بەسەر نەزعەی شەڕدا سەردەکەوێ.

---

[1] سورة التحريم/٦.

باسی دووەم:
قۆناغەکانی بەدەستهێنانی وزەی رۆحی

ئەوە روونە کە مرۆڤ لە سەرەتای دروستبوونیەوە تا کۆتای ژیانی بە چوار قۆناغدا تێدەپەڕێ، قۆناغی دروستبوون، قۆناغی شیرەخۆری، قۆناغی دایەنی و قۆناغی پاش باڵقبوون و پێگەیشتن.

قۆناغی دروستبوون (التكوين):

یەکەمین سەرەتاگە بۆ دروستبوونی مرۆڤ هاوسەرگیرییە، کە پەیمانێکە نەك گرێبەستێك، بگرە پەیمانێکی قورسە وەك خوا دەفەرموێ ﴿وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾[1] . بەگوێرەی ئەم پەیمانە ژن و مێرد کۆمپانیایەکی رۆحی دادەمەزرێنن کە سەرمایەکی خۆشەویستی و رێزگرتنی دووسەرە و ئۆقرەیی و رەحم و دۆستایەتیە، وەك خوا دەفەرموێ ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾[2]. قازانجی ئەم کۆمپانیایە بەرهەمهێنانی نەوەیەکی نوێی چەکدار بە وزەی رۆحییە بۆ بەشداریکردن لە پێکهێنانی شارستانێتیەك خزمەتی تاك و کۆمەڵ بکا.

---

[1] سورة النساء/٢١.

[2] سورة الروم/٢١.

دیاره هەر هەڵبژاردنێك پێوەرێكی هەیە، پێوەری هەڵبژاردنی شەریكی ژیان لەلایەن پیاوێكەوە و قبوڵكردنی ئەو شەریكە لەلایەن ئافرەتەكەوە، بەزۆری یان ماڵ و سامانە لەبەرئەوەی سامان ئامرازی بەدەستهێنانی پێویستیەكان و تێركردنی حەزەكانە، یان رەچەڵەكە لەبەرئەوەی خەڵك خۆیان بە شانازیەكانی باوباپیرانیانەوە هەڵدەكێشن، یان جوانییە لەبەرئەوەی جوانی لە هەموو شتێكدا داواكراوە بەتایبەت لە هاوسەرگیریدا. یان ئەخلاقە، لەبەرئەوەی گەلان رەوشت (اخلاق)ـە و ئەگەر رەوشتیان نەما خۆیشیان نامێنن.

كەواتە دەبێ لەكاتی هەڵبژاردندا كار بە چ پێوەرێك بكرێ؟ كام لەم چوار پێوەرە لەتەك بەدەستهێنانی وزەی رۆحیدا دەگونجێ؟ پێغەمبەری مەزنﷺ وەڵامی ئەمەی داوەتەوە و دەفەرموێ:(تنكح المرأه لاربع، لمالها، ولحسبها، ولجمالها، ولدينها، فاظفر بذات الدين تربت يداك)[1]. فەرمانی كردوە دەست بە پێوەرە ئەخلاقیەكەوە بگیرێ كە لە ئاین و عەقیدەی راستەوە هەڵقوڵیوە و فەرموی پێویستە خاوەن ئەخلاق و دینەكە هەڵبژیریت ئەگینا دەستت خۆڵین دەبێ، واتە بەخۆڵ پیس دەبێ. ئەم قسەیەیش ئاماژەیە بۆ زەبونی لە ژیانی هاوسەریدا ئەگەر هاتوو لەپێناو ماڵ یان جوانی یان رەچەڵكدا قوربانی بە ئەخلاق درا.

قۆناغی شیرەخۆری:

خوای گەورە روو بە دایكان دەفەرموێ: وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا

---

[1] متفق عليه بين الشيخين مسلم والبخاري. واتە ئافرەت لەبەر چوار شت دەخوازرێ: لەبەر سامانەكەی، لەبەر رەچەڵەكەكەی، لەبەر جوانیەكەی، لەبەر ئاینەكەی، كەواتە خاوەن ئاینەكە هەڵبژێرە دەستت خۆڵین ببێ.

عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾[1].

فەلسەفەی ئەم داوایە ئەوەیە دایك ئەگەر عوزرێكی مەشروعی نەبوو خۆی شیر بداتە منداڵەكەی، نەك تەنها بۆ چاودێریكردنی لایەنی تەندروستی، بەڵكو وەك پزیشكەكان دەڵێن بۆ لایەنی رۆحیش گرنگە، تا دایك لە دانانی بەردی بناغەی تەلاری وزەی رۆحیدا بەشدار بێ.

رووی بەشداریكردن: ئەوەیە كاتێك دایك منداڵەكەی لە كۆشیدا دادەنێت تا شیری خۆی بداتێ و مەمكی دەخاتە ناو دەمی، رووبەڕووبوونەوەی رۆحیی نێوانیان تیشكی سۆز و ناز و خۆشەویستی دایكەكە بەسەر منداڵەكە پەخش دەبێ. وەك چۆن خۆراك دەداتە جەستەی تا خانە مادیەكانی دروست ببن، بە وزەی رۆحی خۆراك دەداتە رۆحیشی و لێرەوە ناوكی ئەو وزەیە دروست دەبێ. كاتێك ئەم منداڵە هەراش دەبێت و پێ دەنێتە شەڕی ژیانەوە و لەگەڵ هاوجۆرەكانی كارلێك دەكا، بەرهەمی ئەم وزەیە لە ناز و سۆز و بەزەیی و خۆشەویستیدا بۆ ئەوانیش دەگوێزرێتەوە، بەو هۆیەشەوە هاوكاری و هەرەوەزی و دەستبار لەنێوانیاندا دێتە كایە لەپێناو خێر و خۆشیی هەموولادا. هەربۆیە هەمووان بەراستگۆیی و ئەمانەت و دڵسۆزی بەشداری لە پەرەپێدانی ژیان و شارستانێتییان و جێبەجێكردنی ئەركەكانیان بەرانبەر ئەویتر و كۆمەڵگە دەكەن.

بەپێچەوانەوە، ئەو منداڵەی شیری دایكی خۆی نادرێتێ و لە پەنایەكدا دوور لە نازی دایكی بەتەنیا بەجێدەهێڵرێ، هەست بە نەهامەتی و بێبەشبوون دەكات و خۆی بە كەسێكی چارەنەویستراو دێتە پێش چاو. لێرەوە ناوكی ئەوەی پێ دەوترێ گرێی دەروونی تێدا دروست دەبێت و كاتێك لەگەڵ كەسانیتر تێكەڵ دەبێ، دەرەنجامە

---

[1] سورة البقرة/٢٣٣.

نێگەتیڤەکانی بەسەر ژیانی کۆمەڵگەدا ڕەنگ دەداتەوە. ئەمە ئەسڵە و هەمو ئەسڵ و ڕێسایەکیش هەلاوێردراوی هەیە.

قۆناغی دایەنی:

ئەمە مەترسیدارترین قۆناغە مرۆڤی پێدا تێدەپەڕێ، لەبەرئەوەی لەم قۆناغەدا وەك هەویر وایە هەموو شێوە ڕەفتارێك لە چاك و خراپ وەردەگرێ. لەم قۆناغەدا تۆوی خێر و شەڕ، خۆشەویستی و ڕق، خۆشی و خەم، ئاسایش و ترس، حەزلێکردن و هەڵاتن و.. هتد لە دڵی منداڵدا دەچێنرێ. لەم قۆناغەدا منداڵ توانای بیرکردنەوە و شیکاری و هۆسازی و ئەنجامگیری و هەڵبژاردنی باشەی نیە، بەڵکو ڕۆڵی تەنها لاساییکردنەوە و شوێنپێهەڵگرتنە لەناو خێزان و گەڕەك و قوتابخانە و ئەو شوێنانەدا.

بەرپرسیارێتیی چارەنووسی ئەو منداڵەیش لە چاك یان خراپبوونی، لەوەی ببێتە توخمێکی بەسوود لە کۆمەڵگەکەیدا، یەکەم دەکەوێتە ئەستۆی دایك و باوکی، بەپلەی دووەمیش ئەستۆی مامۆستاکەی. دەبێ ئەوان سەرمەشقێکی باش بن بۆی. خێزان ناوکی کۆمەڵگە و خانەیەکە لە خانەکانی پێکهاتنی، ئەگەر باش بوو کۆمەڵگەیش باش دەبێت و خێر و چاکە زاڵ دەبن، خۆ ئەگەر خراپ بوو کۆمەڵگەیش خراپ دەبێت و خراپە و بەدکاری زاڵ دەبن. خوای گەورە بە باوك و دایکان دەفەرموێ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾[1]. ئاگری وێرانبوونی وزەی ڕۆحی تەنها تاك و خێزانەکەی ناگرێتەوە، بەڵکو تەواوی کۆمەڵگە و بگرە ئۆمەتیش دەگرێتەوە. پێویستە مامۆستا لە قوتابخانە بەر لەوەی فێرکەر بێ پەروەردەکەر بێت و نموونەیەکی جوان بێ بۆ قوتابیەکانی. پێویستە بەر لەوەی بۆ گرتنەئەستۆی پیشەی فێرکردن ئامادە بێ، خاوەنی وزەی ڕۆحی بێ.

---

[1] سورة التحريم/٦.

قۆناغی پاش باڵقبوون و پێگەیشتن:

لەم قۆناغەدا مرۆڤ پێدەنێتە دۆخی بێنیازبوون لە دەسەڵات و سەرپرسیی کەسانیتر و ئیتر پشت بەخۆی دەبەستێ و ئەنجامی تەواوی رەفتارە رەوا و ناڕەواکانی دەگرێتە ئەستۆ. لەبەرئەوە پێی دەوترێ بەرپرس (مكلف) و ئیتر داوای شاندانە ژێر جێبەجێکردنی ئەو پەیامەی لێدەکرێ کە لەپێناویدا خەلق کراوە، ئەویش ئەو ئەمانەتەیە کە خرایە بەردەم ئاسمانەکان و زەوی و چیاکان، بەڵام ئەوان سەرباری هێز و قایمی و گەورەیی قەبارەیان رازی نەبوون شانی بدەنە ژێر، ئەویش لەبەر قورسی ئەمانەتەکە و مەترسیداریی ئەو بەرپرسیارێتییە، بەڵام مرۆڤ هەڵیگرت وەك خوا دەفەرموێ: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾(1)..

دیارە مەبەست خستنەبەردەمی راستەقینە نیە لەبەرئەوەی بونەوەرە بێگیانەکان ئەهلیەتی ئەوەیان نیە ئەو داوایەیان لێ بکرێ، بەڵکو مەبەست ئەوەیە ئەگەر عەقڵ و دەرك و ئیرادەیان هەبووایە رازی نەدەبوون هەڵیبگرن. مەبەست لە (فأبين)ەیش (واتە: رەفزیان کرد) یاخیبوون نیە، بەڵکو مەبەست رازینەبوونی عوزرخوایی و ترسانە لە جێبەجێکردنی ئەمانەتەکە بەهۆی مەترسیداریەوە. مرۆڤیش ئەمانەتەکەی هەڵگرت لەبەرانبەر رێزلێنانی بە پێبەخشینی تایبەتمەندیی عەقڵ کە بەهۆیەوە لە سەرجەم بونەوەرەکانیتر تاکی دەکاتەوە و بەسەر باقیی مەخلوقاتدا هەڵیدەبرێ، وەك خوا دەفەرموێ: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾(2).

---

(1) سورة الاحزاب/٧٢.

(2) سورة الاسراء/٧٠.

مەبەست لە ئەمانەت چییە؟

وشەی ئەمانەت لەم ئایەتە پیرۆزەدا مانایەکی گشتی و هەمەگیری هەیە، هەموو پیشەیەك ئەمانەتە، وەك پیشەی فێرکردن و پزیشکی و ئەندازە.. وەك پیشەی درومان و دارتاش و ئاسنگەر و بەڵێندەر و هیتر. هەموو دەسەڵاتێك ئەمانەتە وەك دەسەڵاتی سەرۆکی دەوڵەت و سەرۆکی فەرمانگەکان و دەزگا و دامەزراوە گشتیەکان و دەسەڵاتی قەزا و دەسەڵاتی باوکایەتی و دەسەڵاتی دایکایەتی و هاوشێوەکانیان. ڕاستبێژی لە قسەکردندا ئەمانەتە، دڵسۆزی لە کاردا ئەمانەتە، هاوکاری و هەرەوەزی و دەستبار لەگەڵ کەسانێتر ئەمانەتە. هەرچی بچێتە خانەی پەرەپێدانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و تەندروستی و کەلتوری ئەمانەتە. هەرچی بەشداری لە بەدیهێنانی بەختەوەریی مرۆڤ و پەرەپێدانیدا هەبێ ئەمانەتە. هەرچی بانگەشە بۆ ئاشتی و ئاسایشی جیهانی بکات ئەمانەتە و...هتد.

هەروەها دوورکەوتنەوە و خۆلادان لە هەر ئەزیەتدانێکی تاك و کۆمەڵگە و لە هەر ڕەفتارێکی تاوانکاری کە زیان بەویتر بگەیەنێ ئەمانەتە. دەستدرێژینەکردن بۆ سەر سەروەری و مافی ئەویتر ئەمانەتە، پابەندبوون بە پەیماننامە و ڕێکەوتنامەکانی نێوان دەوڵەتان ئەمانەتە و پێویستە هەموو ئەمانەتپارێزێك پێیانەوە پابەند بێ، لەبەرئەوەی ئەوە فەرز و ئەرکێکی ئاینی و مرۆڤیی و ویژدانییە، وەك خوای گەورە فەرمانی کردوە ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾[1].. ئەگەر هەر کەسێك لەجێگەی خۆیەوە بەشێکی کەم لە ئەمانەتی گەردنی جێبەجێ بکردایە، خێزانی مرۆڤایەتی لە هەموو کات و شوێنێکدا لە ئامێزی شارستانێتی و ئاسایش و سەقامگیری و لوتکەی بەختەوەریدا دەژیان. تاکە بزوێنەریش کە پاڵ بە مرۆڤەوە بنێ بۆ جێبەجێکردنی ئەمانەت بریتییە لە وزەی ڕۆحی.

---

[1] سورة النساء /٥٨

بۆچی خوای گەورە مرۆڤی بە ستەمکار و نەزان (ظلوم وجهول) وەسف کردوە بەهۆی هەلگرتنی ئەو ئەمانەتەوە؟

وەڵام روونە، ئەویش ئەوەیە مرۆڤ ستەم لە خۆی و خێزان و کۆمەڵگە و تەواوی ئوممەت دەکا ئەگەر هاتوو کەلێنی خستە پابەندبوونی بە بەجێگەیاندنی ئەمانەتەکەی. هاوکات جاهیلە و نازانێ لەئەنجامی پابەندنەبوونی بە ئەمانەتپارێزیەکەی لە ئایندەدا چ بەدبەختی و نەهامەتی و کۆست و نەگبەتیەك تووشی خۆی و کەسانیتر دەبێ.

باسی سێیەم:
سەرچاوەکانی وزەی رۆحی

سەرچاوەکانی وزەی رۆحی بریتین لە لەو بیروباوەڕ و عیبادەتانەی خراونەتە سەر شانی مرۆڤ و پێیان دەوترێ مافەکانی خوا، لەبەرئەوەی سوودیان گشتییە بۆ هەموو مرۆڤایەتی بەچاوپۆشین لە جیاوازیی ئاین یان مەزەب یان رەنگ یان کات و شوێن. بەستنەوەی ئەم مافانەیش بە خواوە لەبەر گشتیبوونی سوودیانە بۆ هەموو مرۆڤ لەبەرئەوەی خوا لەم مافانە و سوودلێبینینیان رەهایە. ئەو خالقەی گەردوونێکی خەلق کردوە هێشتا عەقڵی زانایانی بۆشایی ئاسمان حەیرانە کە لە کوێ دەست پێدەکات و لەکوێ کۆتایی دێ، پێویستی بەو مافانە نابێ. ئەگەر مرۆڤایەتی هەموو کاتی خۆی تا ئەوکاتەی هەسارەی زەوی ماوە لە پەرستن و کڕنوشبردن بۆ خوادا بەسەر ببات، تۆسقاڵێك لە مەزنیی خوا زیاد ناکا. بەپێچەوانەیشەوە ئەگەر لە زەندەقە و ئیلحاد و گومراییدا بەسەری ببات تۆسقاڵێك لە مەزنیی خوا کەم ناکا.

مافەکانی خوا کە سەرچاوەی وزەی رۆحین، هەندێکیان بیروباوەڕ (معتقد) و هەندێکیان عیبادەتن، عیبادەتەکانیش هەندێکیان جەستەیی رووت و هەندێکیشیان

دارایـی رووتـن، هەیشـیانە جەسـتەیی و دارایـیـە پێکـەوە. وەك لـە خـوارەوە روون کراوەتەوە:

أ- بیروباوەڕەکان:

بیروباوەڕ بریتییە لە باوەڕ بەخوا و ئەو لقانەی لێی دەبنـەوە لـە بـاوەڕ بـە بـاقیی شتە غەیبییەکان. ئیمان یەکـەمین سـەرەتاگەی مرۆڤـە بـەرەو گەشـە و پێشـکەوتن و پەرەسەندن لە هەردوو بواری رۆحی و مادیدا. جەستە بـەبێ ئیمـان وەك پەیکـەرێکی بێگیانە. ئەوەی ئیمـانی نیـە پابەنـدی نیـە و ئـەوەیش پابەنـدی نیـە ئەمانـەتی نیـە، ئەوەی ئەمانەتی نیە بۆ ئەوە ناشێ نە ئەندامی کۆمەڵگە بێ و نە شایانی ئەوەیە هـیچ بەرپرسیارێتیەك بگرێتە ئەستۆ.

ئیمانی راسـت و دروسـت لـە وزەیـەکی رۆحـی پێکدێ کـە چـاودێری کرێکـار لـە کارگەکـەی، جوتیـار لـە مەزراکـەی، فەرمانبـەر لەسـەر کارەکـەی، مامۆسـتا لـە قوتابخانەکەی، سەرباز لـە گۆڕەپـانی شـەڕ، دایـك لـە ماڵەکەیـدا، دەسـەڵات لـەکاتی مومارەسەکردنی بەرپرسیارێتیەکانیدا، دەکا.

ب- لە عیبادەتە جەستەییە رووتەکان نوێژ و رۆژووە:

١- پەیوەندیی نوێژ بە وزەی رۆحیەوە: نوێژ قوتابخانەیەکـە بـۆ رێکخسـتنی کـات. کاتیش پـاش ژیـان بـەنرخترین شـتی مرۆڤـە. رێکخسـتنی کـات و دابەشـکردنی بەسەر کارەکاندا و نەفەوتاندنی لـە گرنگرتین هۆکارەکـانی سـەرکەوتنی تـاك و کۆمەڵگەن لە هەموو سـەردەمێکدا. پێشـکەوتنی شارسـتانیی هەنـدێ دەوڵـەتی پێشکەوتوو بۆ رێکخستنی کات دەگەڕێتەوە.

نوێـژ کارگـەی بەرهـەمهێنانی وزەی رۆحییـە، بـەهێزترین ئـامرازی بـەهێزکردنی پەیوەندیی نێوان بەندە و پەروەردگاری و گرنگترین هۆکاری پێکهاتن یان بەهێزکردنی وزەی رۆحیە کاتێ مرۆڤ رۆژانە پێنج جار پەیمانی خۆی لەگەڵ خوا تـازە دەکاتـەوە،

که ملکەچی دەستوورەکەی و پەیڕەوی لە فەرمانەکانی دەکا کە بۆ خێری سەرجەم مرۆڤایەتی هاتوون دوور لە قەدەغە و سەرپێچیەکان، کە زیان بە تاك و کۆمەڵگە دەگەیەنن. نوێژ پارێزێکە مرۆڤ لە هەموو رەفتارێکی تاوانکارانە دەپارێزێ وەك خوا دەفەرموێ ﴿إِنَّ الصَّلاَةَ تَنْهَى عَنْ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾[1].

نوێژ بە گرنگترین رێگەی خۆپاراستن لە رەفتاری تاوانکارانە دادەنرێ بەو مەرجەی بە رۆح و کرۆك و مەغزا و ترس و ملکەچیی خۆیەوە جێبەجێ بکرێت و نوێژوان بچێتە ناو کاکڵەی ئەوەی لە هەر رکاتێکدا بە پەروەردگاری دەڵێ: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ، إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ، اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ، صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلاَ الضَّالِّينَ﴾[2]. بەڵام لەڕاستیدا زۆر لە نوێژوانان وەك لاساییکردنەوە بۆ باوك و دایکیان ئەم ئەمانەتە بەجێدەگەیەنن وەك خووگرتنیان بە جگەرەکێشانەوە، کە بەشکڵ و توێکڵ و خاڵی لە کاکڵە و جوڵەی خاڵی لە مەغزا ئەنجامی دەدەن، هەربۆیە دەبینین نوێژ بەزۆری نوێژوان لە گزی و ناپاکی و درۆ و چاوچنۆکی و پەیداکردنی قازانجی ناڕەوا لەسەر حسابی کەسانیتر ناگێڕێتەوە.

٢- پەیوەندیی ڕۆژوو بە وزەی رۆحیەوە: رۆژوو خولێکی ساڵانەیە بۆ ماوەی مانگێك لەسەر هەموو کەسێکی باڵقی عاقڵ کە بتوانێ هەموو ساڵێك پەیوەندی بەو خولەوە بکات بۆ شەحنکردنەوەی وزەی رۆحیی خۆی و خۆڕاهێنان لەسەر چۆنێتی و چەندێتیی ئەو ئەمانەتەی پێویستە بۆ خۆی و خێزانەکەی و کۆمەڵگەکەی و ئومەتەکەی و تەواوی مرۆڤایەتی جێبەجێی بکا.

رۆژوو تەنیا خۆگرتنەوە نیە لە خواردن و خواردنەوە و سەرجێیکردنی هاوسەری وەك لای زۆر لە رۆژوانان باوە، بەڵکو هەموو ئەندامێك و هەموو غەریزەیەکی ناوەکی

---

[1] سورة العنكبوت/٤٥.

[2] سورة الفاتحة.

ڕۆژووی خۆی هەیە:

ڕۆژووی زمان خۆگرتنەوەیە لە هەر قسەیەك ئەویتر ئەزیەت بدات، ڕۆژووی دەست دەستنەبردنیەتی بۆ مافی ئەویتر، ڕۆژووی پێ، پێنەڕۆیشتنیەتی بۆ ئەنجامدانی تاوان، ڕۆژووی چاو گرتنەوەیەتی لە سەیرکردنی ناموس و ئابڕوی خەڵك. ڕۆژووی غەریزە ناوەکیەکان بەستنەوەیانە لە بەدکاری لە شێوەی خۆپەرستی و لەخۆدەرچوون و ئیرەیی و ڕق و کینە و جیاکاری. کاتێ خوای گەورە دەفەرموێ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾[1]. مەبەستی ئەم خۆلادان و خۆگرتنەوانەیە. واتە هاوشێوەی ئەوانەی پێش ئێوە ڕۆژووتان لەسەر فەرز کراوە بۆ ئەوەی وزەی ڕۆحی بەدەست بێنن. تەقوا بریتیە لە وزەی ڕۆحی. ئەگەر ڕۆژوان ڕۆژووەکەی بەراستی گرت، وزەیەکی ڕۆحی لێ بەدەست دێنێ کە پاڵی پێوە دەنێ بۆ ئەوەی پابەندی و مافەکانی گەردنی، چ دارایی بن یان نادارایی جێبەجێ بکا.

ج- زەکات لە عیبادەتە رووت داراییەکان:

زەکات و پەیوەندی بە وزەی ڕۆحیەوە: زەکات دەرکردنی ڕێژەیەکی سەدییە[2] لە ماڵی دارایی کە بەمەبەستی پڕکردنەوەی پێویستیی هەژار و نەداران لەسەر

---

[1] سورة البقرة/ ١٨٣.

[2] ئەو ماڵانەی زەکاتیان تێدا واجبە و ڕێژەی سەدی زەکاتیان بەم شێوەیە:

١- ئەم بەروبومە کشتوکاڵیانەی دەکرێ قوت بدەن و مرۆڤ پێیان بژی. زەکاتیان دە-یەکە ئەگەر بە کەرەستە ئاودەدران، ئەگینا نیو دە-یەکە.

٢- دراوی کانزایی و کاغەز و پارەی دانراو بۆ گەشەکردن، ڕێژەی (٢.٥٪)ە.

٣- خشڵ و دەفر و پارچەی زێڕ و زیو و هەموو ئەو شتانەی لێیان دروست دەکرێن کە لە کەرەستەی جوانکاری و ماڵی بازرگانی و پشکی کۆمپانیان و ڕێژەی زەکاتیان (٢.٥٪)ە.

٤- سەرمایەی کارگەکان و قازانجەکانیان لە کۆتایی هەر ساڵێکدا، ڕێژەی (٢.٥٪)ە.

←

دەوڵەمەندان فەرز کراوە و ئەگەر هاتوو بە ویستی خۆیان نەیاندا پێویستە دەوڵەت ناچاریان بکا بیدەن، وەك چۆن خەلیفەی یەکەم ئەبوبەکری سدیق هێزی دژی زەکات نەدەران بەکارهێنا و شەڕی لەگەڵ کردن، بگرە بە هەڵگەڕاوە لە دینی دانان. دەسەڵات لە هەموو کات و شوێنێکدا بەرپرسە لە کۆکردنەوەی زەکات و دابەشکردنی بەشێوەیەك ئامانجەکانی بەدیبێنێ. ئەسڵ وایە لە هەموو دەوڵەتێکی ئیسلامیدا وەزارەتی زەکات هەبێ، لەبەرئەوەی لە وەزارەتی ئەوقاف گرنگترە لەم ڕووانەوە:

یەکەم: هەژاری و تاوانە ئابوورییەکان لەناو دەبات یان کەمیان دەکاتەوە، ئەویش لەڕێی تەرخانکردنی بڕێکی باش پارە بۆ هەر هەژارێك کە بتوانێ وەك دەسمایەیەك بۆ بژێویی خۆی و خێزانەکەی وەبەری بێنێ، بەو مەرجەی ئەو وەبەرهێنانە لەژێر چاودێریی دەوڵەتدا بێ. ئەگەر دەوڵەمەندەکان ئازاد بکرێن لە دابەشکردنی زەکاتەکەیاندا، ئەوا زەکات ئامانجی خۆی ناپێکێ، لەبەرئەوەی بڕێکی کەمی ئەوانەی زەکاتیان لەسەر واجبە دابەش دەکرێ بەشێوەیەك سکی برسییان تێر ناکا، لەوانەیشە دەوڵەمەند ئەمین نەبێ لە دابەشکردندا و ئەو هەقەی داواکەران (السائل) و بێبەشان کە لە ئەستۆیدا بەتەواوی دەرینەکا.

دووەم: زەکات ئەگەر بەدروستی بدرێ وردە وردە سیستمی درێوی چینایەتیی لە کۆمەڵگەدا لەناو دەبات، ئەویش بە بەرتەسککردنەوەی جیاوازیی گەورەی نێوان باری ژیانی دەوڵەمەندان و هەژاران. دەوڵەمەند دادەبەزێت و هەژار بە پلیکانەی ژیانی ئابووریدا هەڵدەزنێ.

٥– ئۆتۆمبیل و ئەو کەرەستە و ئامێرانەی بۆ بازرگانی و وەبەرهێنان بەکار دێن لەسەر بنچینەی کەمترین نرخیان لە ماوەی ساڵێکدا و ڕێژەی (٢.٥٪)ە.

٦– کرێی عەقارات لە خانوبەرە و هۆتێل و شتی لەو شێوە، ڕێژەی (٢.٥٪)ە.

٧– ئاژەڵ لە مەڕ و بزن و مانگا و حوشتر کە ساڵیان بەسەردا بێ و بە لەوەڕگا بژین و ئالف نەدرێن و کارنەکەن. زەکاتی ئەمانە بە چەند ڕێژە و مەرجێکی دیاریکراو وەردەگیرێ، کە لە کتێبەکانی فیقهی ئیسلامیدا ڕوون کراوەتەوە و لێرەدا بواری باسکردنی نیە..

سێیەم: جێبەجێکردنی زەکات بەشێوەیەکی دروست وردە وردە بەسەر ملهوڕیی ملهوڕانی دەوڵەمەندا زاڵ دەبێ کە دووچاری نەخۆشی و دەردی بوغرایی بوون وەك خوا دەفەرموێ: ﴿كَلَّا إِنَّ الْإِنسَانَ لَيَطْغَى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى﴾[1]. زەکات دڵی دەوڵەمەندان لەم سیفەتە نزمە پاك دەکاتەوە وەك خوا دەفەرموێ: ﴿خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا﴾[2].

چوارەم: کاتێك هەژار هەست دەکا ئەویش پشکێکی لە سامانی دەوڵەمەند هەیە کە لەسەری فەرزە بیدات نەك خێر و پیاوەتی، خۆی بە شەریکی دەوڵەمەند دەزانێ لە ماڵ و سامانەکەیدا کە زەکاتی تێدا فەرز کراوە، بۆیە لەبری ئەوەی ئاواتەخوازی فەوتانی سامانەکەی بێ ئاوات دەخوازێ زیاد بکا. لەباتیی ئەوەی حەسودی پێ ببات و رقی لێی بێ خۆشی دەوێ، لەباتیی ئەوەی دەستدرێژی بکاتە سەر ژیان و ماڵی، هاوکاری لەگەڵ دەکا.

لەم کورتەباسە لەبارەی زەکات ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە ئەم واجبە رۆڵێکی گەورەی هەیە لە راهێنانی مرۆڤ لەسەر جێبەجێکردنی پابەندیەکانی. هەروەها دەردەکەوێ بڵاوبوونەوەی هەژاری و تەشەنەسەندنی تاوان لە هەر کۆمەڵگەیەکدا لە دیمەنەکانی دواکەوتنی کۆمەڵایەتی و شارستانی و ئەخلاقیی ئەو کۆمەڵگەیەن.

د- حەج و پەیوەندی بە وزەی رۆحیەوە:

حەج پسولەی لێخۆشبوون و کارتی چوونە بەهەشت نیە وەك زۆر کەس گومان دەبەن، بەڵکو کۆنگرەیەکی جیهانییە و نوێنەرانی گەلانی موسڵمان لە سەرتاسەری جیهانەوە بەشداری تێدا دەکەن، بەمەبەستی چارەسەرکردنی کێشە ناوخۆیی و هاوبەشەکانیان لە بواری بەرگری و ئابووری و کەلتوری و تەندروستی و سیاسی و

---

[1] سورة العلق/٦-٧

[2] سورة التوبة/١٠٣.

ئیداری و باقیی پێویستیەکانی ژیان، هەروەها تاوتوێکردنی ئەو کێشانە بە یەك دڵ کە بە وزەی رۆحی دەبزوێ و پاشان چارەسەری گونجاویان بۆ دەخاتە روو و بڕیاری دەستەجەمی لەبارەی بەشداریکردنی هەمووان لە چارەسەریدا هەریەکە و بەپێی توانا و تاقەتی خۆی، دەدرێ. ئیسلام لەپێناو دەستبار و هاوکاری و هەرەوەزیدا سێ کۆبوونەوەی داناوە:

* کۆبوونەوەیەکی رۆژانە بۆ دانیشتوانی هەر گەڕەك یان گوندێك لە نوێژی جەماعەتدا، لەپێناو ئاگەداربوونی هەریەکەیان لە کێشەکانی ئەوانیتر، تا هەموویان پێکەوە بۆ چارەسەرکردنیان هاوکاریی یەکتر بکەن.
* کۆبوونەوەیەکی هەفتانە بۆ دانیشتوانی شار لە مزگەوتێکدا ئەگەر بکرێ، بۆ نوێژی جومعە، تا هەمووان لە کێشەکانی دانیشتوانی شارەکە ئاگەدار بن. پێویستە وتاربێژ لە خوتبەکەیدا بابەتەکانی رۆژ باس بکات و داوا لە هەموولا بکا دەستی هاوکاری و بەشداریکردن لە چارەسەری ئەو کێشانە درێژ بکەن، لەبەرئەوەی جومعە تەنها بۆ یادخستنەوەی ژیانی ئاخیرەت فەرز نەکراوە، بەڵکو پێویستە وتاربێژ هەرچی پەیوەندی بە ژیانی دنیا و ئاخیرەتەوە هەیە باس بکا. یەکەمیشیان (واتە دنیا) پێش دووەمیان (واتە ئاخیرەت) خراوە لە کاتدا لەبەرئەوەی مرۆڤ بەرپرسە وا کار بۆ دنیای بکا وەك ئەوەی هەتاهەتایە دەژی، وایش کار بۆ ئاخیرەتی بکا کە سبەی دەمرێ. ئەمە فەلسەفەی نوێژی هەینییە.
* کۆبوونەوەیەکی ساڵانە لە شاری مەککەی پیرۆز، ئەم کۆبوونەوەیە هەموو گەلانی ئیسلامی بەشداری تێدا دەکەن. لەبەر گرنگیی ئەم کۆبوونەوە (یان کۆنگرە جیهانییە) زێدی دابەزینی وەحی ئیلاهی و هێمای یەکێتیی مرۆڤایەتی (ماڵی خوا) بۆ شوێنی بەستنی دەستنیشان کراوە، بەو مەرجەی هەموو بەیەك پۆشاکەوە بێن ئەویش ئیحرامە کە زۆر لە کفنی مردووان دەچێ، تا بەوە هیچ

جیاوازیەکی چینایەتی یان رواڵەتێك لە رواڵەتەکانی زنجیرەبەندیی هەرەمی لەنێوان گەورە و بچوك و سەرۆك و خوارۆکدا نامێنێ.

لەم کەشە بارگاوی بە وزە رۆحیەدا، هەموو جیاوازییە نەژادی و چینایەتی و رەگەزی و رەنگی و مەزەبی و تایفیەکان لە بۆتەی وزەی رۆحیدا دەتوێنەوە، تا بڕیارەکانی کۆنگرەوانان ئیجابی و یەکگرتوو و سەرکەوتوو و تەواو و بۆ هەموو دەوڵەتانیان پابەندکار بێ، بەشێوەیەك هەموو ببنە یەك دەست دژی ئەوەی خراپە لە زەویدا بڵاو دەکاتەوە و دەستی ملهوڕان بەسەر چەوساواندا درێژ دەکا. ئەمە جگە لە هاوکاریکردن لە بوارەکانیتردا، لەپێشیانەوە کێشە ئابووریەکانی گەلانی هەژار، بەوەیش هەرکەسێك ئەمانەتی سەرشانی کە لەپێناو جێبەجێکردنی و وابەستەبوون بە پابەندیەکانی بەرانبەر ئەویتر خولقاوە، رادەپەڕێنێ. ئەمە فەلسەفەی حەج و حیکمەتی واجببوننیەتی. پێغەمبەری مەزنیش هەر بەم شێوەیە ساڵانە فەریزەی حەجی بەجێ دەگەیاند.

باسی چوارەم:
وزەی رۆحی و
جێبەجێکردنی خۆویستانەی پابەندیەکان

سـەرەڕای پەرەسـەندنی شارسـتانی و پێشـکەوتنی سیسـتمی نێودەوڵـەتی و پێگەیشتنی یاسادانانە وەزعیەکان و گۆڕانی جیهانی سـەر زەوی بـۆ گونـدێکی بچـوك بـەهۆی ئـامرازە تەلـدار و بێتـەل و ئاسمـانی و وشـکانی و دەریاییـەکان و مانگـە دەسـتکردەکان، هێشـتا دیـاردەی نەهامـەتی و چارەڕەشـی و دادڕان و نـاکۆکی و دووبەرەکی و دەستدرێژیی بەهێز بۆ سەر لاواز بەسەر زۆر بەشی جیهاندا زاڵە.

سەلماوە یاسا چەندە پێش بکەوێت و پەرە بسەنێ نـاتوانێ دەسـت بەسـەر دڵـی ئەو مرۆڤەی ملکەچیەتی بگرێ، بەشێوەیەك وابکات ناوەوەیشی وەك دەرەوەی بێ و دووری بخاتـەوە لـە سـیمای نیفـاق و دووڕوویـی، بەشـێوەیەك بـە ویسـتی خـۆی پابەندیەکانی بەرانبەر خێزان و کۆمەڵگە و ئوممەتەکەی و گەلانی دنیا جێبەجێ بکـا. هەروەها سەلماوە سزادان مرۆڤ چاك بەشێوەیەك ناکا، کە بـە ویسـتی خـۆی دڵگـەرم بێ بۆ جێبەجێکردنی پابەندیەکانی بەرانبـەر کەسـانیتر، بـەڵکو سـزادان و بەتایبـەت بەندکردن بۆ ماوەیەکی درێژ کاردانەوەی نەرێنی دەبێت و وا لە بەندکراو دەکا رقی لە کەسـانیتر بێتـەوە، بەشـێوەیەك کـاتێ مـاوەی بەندکردنەکـەی تـەواو دەکـا، ئەگـەر دەرفەتی بۆ برەخسێتەوە هیچ دوودڵ نابێ لە پەنابردن و گەڕانەوە بۆ سـەر رەفتـارە تاوانکاریەکانی. ئەمە بەپێچەوانەی وزە رۆحیەکان کە بەشێوەیەکی لاشعوری پاڵ بـە مرۆڤی پابەندەوە دەنێن پابەندیەکانی جێبەجێ بکا.

وزەی ڕۆحی گرنگیەکی گەورەی لە ژیانی کرداریدا هەیە و کۆمەڵێ ئەنجامی ئەرێنی هەیە، گرنگترینیان ئەمانەن:

١- خۆڕازاندنەوە بەو سیفەتە باشانەی پێویستە لە مرۆڤدا هەبن و دوورکەوتنەوە لەو سیفەتە خراپانەی پێویستە لێیان دوور بێ. بەوە کۆمەڵگەیەکی چاك و پاك پێکدێ کە ئاکاری بریتی دەبێ لە هاوکاریکردن لەسەر چاکە و هەرەوەزی و دەستبار و خۆشەویستی و لەیەکترپرسینەوە و یەکگرتوویی.

٢- ملکەچکردن بۆ یاسا و پێوەپابەندبوونی وەك ڕێزگرتن لە سیستم نەك ترس لە سزادان، بەوەیش زیادەڕەویەکان بۆ سەر گیان و ماڵ و ناموسی بێتاوانان نامێنن.

٣- پتەوکردنی پەیوەندیی نێوان گفتار و کردار، هەر قسەیەك لە کەسانی خاوەن وزەی ڕۆحیەوە دەربچێ، کردەوەشیان بەرجەستەی دەکا.

٤- یەکخستنی کەسایەتیی مرۆڤ و بەستنەوەی رواڵەتی بە ناواخنی و بێگەردیی ناخی و ڕزگاربوون لە خووی خراپی دووڕوویی کە پێی دەوترێ نیفاق، چونکە دوودیویی تاك لە کۆمەڵگەدا لە دوژمنی ئەو کۆمەڵگەیە مەترسیدارترە. بۆ نموونە هۆی شکانی موسڵمانان لە شەڕی ئوحود لە سەردەمی ئیسلامدا بوونی کەسانی دووڕوو بوو لە ریزی یارانی پێغەمبەردا ﷺ.

٥- دامەزراوی و ڕاساڵی و سەقامگیری لەسەر ئەو پرنسیپانەی خزمەتی کۆمەڵگە دەکەن و بەشداری لە بنیاتنانی شارستانێتی و بەدیهێنانی بەختەوەریدا دەکەن. لە گرنگترین سیفەتەکانی پیاوەتی دامەزراوییە. مرۆڤی دواکەوتوو لەڕووی ئاکار و شارستانیەوە وەك پەڕە مریشکێکە بەدەم ڕەشەباوە، کە بەدوای بەرژەوەندییە کەسیەکانیدا ڕاڕکەیەتی بەبێ ئەوەی هیچ حسابێك بۆ بەهاکان و بەرژەوەندیەکانی کۆمەڵگەکەی بکا.

٦- سەروەریی یاسا و چاودێریکردنی دادپەروەری و یەکسانی لە کۆمەڵگەی ساڵحدا لەگەڵ بەرانبەری لە ڕەخسانی دەرفەتی کار بۆ هەر کەس لە بواری شارەزایی

خۆیدا. بنچینەی هەموو ئەوەیش وزەی رۆحییە. بەهۆی وزەی رۆحیەوە یاسا سەروەر دەبێت و دادپەروەری پەیرەو دەکرێ کە بریتییە لەوەی هەر کەس مافی خۆی پێبدرێ و یەکسانی بەدیبێ، کە بریتییە لە هاوسەنگی لەنێوان ماف و پابەندیەکاندا.

٧- یەکئامانجی و دەرکەوتنی گیانی هەرەوەزی و دەستبار و یەکگرتوویی لەنێوان تاکەکانی کۆمەڵگە و دووربوون لە ناکۆکی و دووبەرەکی و رزگاربوون لە نیشانەکانی پەرتەوازەیی و توانەوەی دەمارگیریی نەژادی و رەگەزی و رەنگی و مەزەبی و تایفی لە بۆتەی وزەی رۆحیدا.

٨- هاوکاریکردنی نێوان وزەی رۆحی و وزەی مادی بۆ بنیاتنانی ئەو شارستانێتیەی خزمەتی مرۆڤایەتی دەکا، بەختەوەری بۆ تاك دەستەبەر دەکات و یەکگرتوویی بۆ کۆمەڵگە بەدیدێنێ.

٩- وزەی رۆحی پاراستنی مافی خەڵکە، کە بۆ جێبەجێکردنی پابەندیەکانیان دەیانبزوێنێت و لە یەك کەسایەتیدا جۆشیان دەدات، بەشێوەیەك هەریەك هەست بە ئازارەکانی ئەویتر دەکا، وەك پێغەمبەرﷺ دەفەرموێ: (مَثلُ المؤمنين في توادِّهم وتراحُمهم وتعاطُفهم، مَثلُ الجسدِ، إذا اشتكَى منه عضوٌ، تداعَى له سائرُ الجسدِ بالسَّهرِ والحمَّى)[1]..

١٠- وزەی رۆحی هەڵگرەکەی دەگۆڕێ بۆ مۆمێك، کە خۆ دەسوتێ تا رێگەی راستی و بەختەوەری لەبەردەم ئەوانیتردا روناك بکاتەوە.

---

[1] صحيح، رواه مسلم، صحيح مسلم (٢٥٨٦). واتە: نموونەی باوەڕداران لە دۆستایەتی و سۆز و بەزەیی نێوانیاندا، وەك جەستە وایە، ئەگەر ئەندامێکی تووشی ئازار بوو، تەواوی جەستەکە لەتاودا شەونخونی دەکێشن و تا دایاندەگرێ.

پەیوەندیی نێوان وزەی رۆحی و وزەی مادی:

وزەی رۆحی و وزەی مادی دوو پایەن شارستانێتیی مرۆڤایەتیان لەسەر بنیات دەنرێ، دوو جۆرن هەریەکەیان ئەویتریان تەواو دەکات و مرۆڤایەتی بەبێ ئەم دوو پایە بنچینەییە ناتوانێ بەختەوەریەکی راستەقینە بەدیبێنێ.

هەموو شارستانێتیەك کە لەسەر یەکێك لەوانە نەك هەردووکیان بنیات بنرێ چارەنووسی شکست و تێکشکان و وێرانبوونە. قورئانی پیرۆز جەخت لەم راستییە دەکات و پەیوەندیی پتەوی نێوان هەردوو وزەی رۆحی و مادی روون دەکاتەوە و دەفەرموێ: ﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾[1]. واتە بڕیارماندا و مەزەندەمان کرد کە بەندە ساڵحەکانم، کە ئەهلی چاکە و چاکسازی و وەبەرهێنان و خاوەن وزەی رۆحین، زەوی بەمیرات دەگرن و ئاوەدانی دەکەنەوە و وەبەری دێنن و پەرەی پێدەدەن و پێکهاتەکانی بۆ سوودی گشتی بەکار دێنن. بێئاگایی موسڵمانان لە دەستور و رۆحی شەریعەتەکەیان بووەتە هۆی جیاکردنەوەی وزەی رۆحی و مادی پاش ئەوەی دینیان لە دەوڵەت جیا کردەوە. ئەوان نازانن یان خۆیان نەبان دەکەن لەوەی ئیسلام ئایینی سروت و کەهەنوت نیە، بەڵکو ئایینی کارە بەر لەوەی ئایینی قسە بێ. قورئان پاش وشەی (الله) هیچ وشەیەکی زیاتر لە وشەی (عمل) و داتاشراوەکانی دووبارە نەکردۆتەوە، کە (٣٥٤) جار لە قورئانی پیرۆزدا هاتوون.

جا لێرەدە ئەو پرسیارە سەرهەڵدەدا: ئەگەر وزەی رۆحی ئەو گرنگیەی لە بەدیهێنانی مافەکانی مرۆڤ و بەجێگەیاندنی پابەندیەکان و دەستەبەرکردنی بەختەوەریی مرۆڤایەتدا هەیە، ئەی بۆچی جیهانی ئیسلامی لە کاروانی پەرەسەندنی

---

[1] سورة الانبياء /١٠٥

شارستانیی مرۆڤایەتی دواکەوت لەکاتێکدا دەوڵەتانی ناموسڵمانی دنیا و بەتایبەت جیهانی خۆرئاوا و جیهانی خۆرهەڵات تێیدا دەرکەوتن؟

وەڵامی بەشی یەکەمی پرسیارەکە:

بۆچی جیهانی ئیسلامی دواکەوت؟

کاتێك لای پێشینانی پیاوچاکی ئوممەتی ئیسلامی هاوکاری لەنێوان هەردوو وزەی رۆحی و مادیدا هەبوو، بەیداخی شارستانێتیی ئیسلامی لە سەرتاسەری دنیادا بەرز کرایەوە و حوکمی ئیسلامی لە ماوەیەکی کەمدا جێگەی حوکمی دوو زلدەوڵەتی ئەوکاتەی دنیای گرتەوە، ئەوانیش ئیمپراتۆریەتی رۆمانی و ئیمپراتۆریەتی فارسی بوون، کە هێشتا عەقڵی زانایانی مێژوو لەئاست ئەوەی چۆن ئەو موعجیزەیە لەو ماوە کەمەدا بەدیهات، دۆش داماوە. بەڵام کاتێك پاشینان دینیان لە دەوڵەت جیا کردەوە و بەوە وزە رۆحیەکەیان لە وزە مادیەکە جیا کردەوە و موسڵمانان لە پیادەکردنی دەستوورەکەیاندا تەنها نوێژ و رۆژوو و زەکات و حەجیان پەیڕەو کرد، تا خەڵك وایان گومان برد ئیسلام هەر ئەم چوار دروشمەیە، لەکاتێکدا ژمارەی ئایەتەکانی قورئان لە شەش هەزار ئایەت زیاترە و ئەو ئایەتانەی باسی ئەو چوار دروشمە دەکەن لە ژمارەی پەنجەکان تێناپەڕێ (٥٪). بەم شێوەیە ئەو دەستووره مەزنە وای لێهات لەباتیی ئەوەی بەسەر ژیانی کرداریی زیندووەکاندا جێبەجێ بکرێ، لە مەجلیسی تازیە و لەسەر گۆڕی مردووان دەهۆنرێتەوە. پاشان وزە رۆحییە تاقانەکەیش لای هەموو ئەوانەیش نیە کە لە ناسنامەکەیدا نووسراوە موسڵمان، بەڵکو جەوهەری ئیسلام زیاتر لە جیهانی نائیسلامی جێبەجێ دەکرێ تا جیهانی ئیسلامی.

شێخ محەمەد عەبدە (رەحمەتی خوای لێبێت) کە لە گەورە زانایانی سەردەمی نوێیە دەڵێ "لە ئەوروپا ئیسلامم بینی بەڵام موسڵمانم نەبینی، لەکاتێکدا لە جیهانی خۆماندا موسڵمان دەبینم بەڵام ئیسلام نابینم".

هەرچی وەڵامی بەشی دووەمی پرسیارەکەیە :

پێشکەوتنی خۆرئاوا و خۆرهەڵات لە شارستانێتی و تەکنەلۆژیادا سەرباری نەبوونی وزەی رۆحی بە تێگەیشتنە ئیسلامیەکە

هەر شارستانێتیەك تەنها لەسەر رەگەزی مادی بنیات بنرێ بەبێ رەگەزە مەعنەویەکە (وزەی رۆحی) چارەنووسی شکست و وێرانبوونە. ئەمە جگە لە بەکارهێنانی دژی مرۆڤایەتی، تەنانەت دژی گەلانیشیان. بەڵگەی ئەم راستیەیش ئەوەیە یەکێتیی سۆڤێت (ی پێشوو) قەوارەی ئابووری و شارستانیی خۆی تەنها لەسەر رەگەزی مادی (وزەی مادی) بنیات نابوو و نزیکەی حەفتا ساڵ سەرسەختانە بەرگری لێدەکرد و نوێترین چەکی پێشکەوتووی بۆ پارێزگاریکردنی بەکار هێنا، بەڵام بەهۆی نەبوونی وزەی رۆحیەوە زۆری نەبرد هەرەسی هێنا.

شارستانێتیی تەکنەلۆژیی خۆرئاوا لەو رووەوە تەنها لەسەر وزەی مادی بنیات نراوە، بووەتە دێوەزمەیەك بۆ مرۆڤایەتی، باشترین بەڵگەیش ئەوەیە ئەمەریکا بەناوی بەرگریکردن لە مافی مرۆڤ و بەناوی پاراستنی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانیەوە، پێشکەوتنە تەکنەلۆژیەکەی بۆ خاپورکردنی ئادگارەکانی شارستانێتی عێراق بەکارهێنا، ئەمە لەکاتێکدا عێراق حەوت سەعات بەکاتی ناوخۆ لە ئەمەریکا دوورە، ئیتر بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانی لە عێراق لەکوێدایە؟

زوو یان درەنگ رۆژێك دێ ئەم شارستانێتیە خۆی لەناو دەبات و لەدوای خۆی بەدبەختی و نەهامەتی بۆ گەلانیان بەجێدێڵێ. بۆ ئەوەیش گوتەی هەندێ لە خەڵکی ئەو شارستانێتیانە بەبەڵگە دێنمەوە، وەك قورئان دەفەرموێ:﴿قَالَ هِيَ رَاوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ فَصَدَقَتْ وَهُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾[1].

---

[1] سورة يوسف/٢٦

فەیلەسوفی ئەڵمانی ئەلبراش فیستەر لە کتێبی فەلسەفەی شارستانێتی (فلسفة الحضارة)[1]دا دەڵێ: "ئێمە ئەمڕۆ لە سایەی هەرەسی شارستانێتیدا دەژین"، پاشان دەڵێ "ئێمە لە ئاوێتەیەکی ترسناك لە شارستانێتیی بەربەریدا دەژین، جۆش و خرۆشمان بۆ پێشکەوتن لە مەعریفە و هۆکانی هێز کە پێی گەیشتووین، وایان لێکردووین وێنایەکی ناتەواو و نەنگ بۆ شارستانێتی بکەین، چونکە ئێمە زیادەڕەوی لە نرخاندنی دەستکەوتە مادیەکانماندا دەکەین و گرنگیی رەگەزی رۆحی لە ژیاندا وەك پێویست ناگرین". ئەنجا دەڵێ "رەگەزی گرنگ بگرە جەوهەری لە رەگەزەکانی شارستانێتی، رەگەزی رۆحی یاخود مەعنەوی، واتە ئەخلاقییە. ئەوەیش بوارێکە هێڵە گشتیەکانی لەنێو عەقیدە و ئەخلاق و یاساداناندایە، ئەو بوارەیە کە زاتیەتی ئومەت پێکدێنێ"[2].

لە کۆتاییدا گەواهیی فەیلەسوفی فەرەنسی گاردوی لەبارەی شارستانێتی و کەلەپووری ئیسلامی دەگوێزمەوە کە دەڵێ: "ئێمە لەبەردەم کەلەپورێکی باڵای مەزنداین لە بەهای ئیسلامی، کە ئەو بەهایانە دەتوانن بەشداریەکی گەورە لە پێشکەوتنی مرۆڤایەتیدا بکەن"[3].

رب زدني علماً وألحقني بالصالحين

---

[1] ترجمة د.عبدالرحمن بدوي حسن ص١٢-١٣.

[2] فلسفة الحضارة المرجع السابق ص٣٣ وما بعدها.

[3] نقلا عن الدكتور عبدالحميد متولي: الشريعة الاسلامية كمصدر اساس للدستور ص٢٨٤.

سەرچاوەكان

١- الاتجاهات الدستورية الحديثة، للدكتور عثمان خليل عثمان.

٢- احكام القران، للجصاص.

٣- احكام القران، لابن العربي.

٤- احياء علوم الدين، لامام الغزالي.

٥- الاعلان العالمي لحقوق الانسان، للدكتور سعيد محمد احمد.

٦- بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، للكاساني.

٧- البداية والنهاية، للحافظ ابن كثير.

٨- تاريخ الطبري.

٩- تاريخ القانون، للدكتور هاشم الحافظ.

١٠- تاريخ بغداد، للخطيب البغدادي.

١١- تفسير الطبري.

١٢- تفسير القرطبي.

١٣- التفسير الكبير، للامام الرازي.

١٤- تفسير النسفي.

١٥- الجامع الصحيح للترمذي، بشرح ابن العربي.

١٦- حقوق الانسان بين القران والاعلان العالمي، للدكتور احمد حافظ نجم.

١٧- حقوق الانسان في نظر الشريعة والقانون، الدكتور عبدالسلام الترمانيني.

١٨- سبل السلام، للصنعاني.

١٩- سنن ابن ماجه.

٢٠- سنن ابي داود.

٢١- سنن الترمذي.

٢٢- سنن الدار قطني.

٢٣- السنن الكبرى، للبيهيقي.

٢٤- شريعة حمورابي دراسة مقارنة مع التشريعات الحديثة، للاستاذ عباس العبودي.

٢٥- صحيح ابن حيان.
٢٦- صحيح الامام البخاري.
٢٧- صحيح الامام مسلم.
٢٨- الفردوس بمأثور الخطاب، للديلمي.
٢٩- فلسفة الشريعة، للدكتور مصطفى الزلمي.
٣٠- فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت.
٣١- القانون في العراق القديم، للدكتور عامر سليمان.
٣٢- كشف الاسرار.
٣٣- كشف الخفاء، للعجلوني.
٣٤- لارق في القران، للاستاذ ابراهيم هاشم قلالي.
٣٥- مجلة الاحكام العدلية.
٣٦- المحلى لابن حزم.
٣٧- مدى سلطان الارادة في الطلاق خلال اربعة الاف سنة، للدكتور مصطفى الزلمي.
٣٨- المستدرك على الصحيحين، للحاكم.
٣٩- مسند البزار.
٤٠- مسند الربيع
٤١-المعجم الاوسط، للطبراني.
٤٢-المعجم الكبير، للطبراني.
٤٣- المغنى، لابن قدامة.
٤٤- ميثاق الامم المتحدة.
٤٥- نصب الراية، للزيلعي، تحقيق مجمد يوسف البنوري، دار الحديث، مصر.
٤٦- النظم السياسية، للدكتور ثروة بدوي.
٤٧- نيل الاوطار، للشوكاني.